

БОЛОВСРОЛЫН СУДАЛГААНЫ
ҮНДЭСНИЙ ХҮРЭЭЛЭН

unicef
НҮБ-ын Хүүхдийн Сан

ТЫВА ДЫЛ

V

Улаанбаатар коду
2023 чыл

Тыва дыл V

Тыва дылды өөредип турар сургуулдуң V ангиниң өөреникчилери болгаш тыва бижик дылын өөрениир кижилер бүрүзү ажылгаар кылдыр чогааткан.

Чогааткан бөлүк:

Бөлүктүң баштыңы

Х.Гансүх, филология эртемнериниң кандидады,
Моол күрүнениң Өөредилге институтунуң эртем
ажылдакчызы

Кежигүннери:

Баян-Өлгий аймактың, Цэнгэл сумуннуң II
сургуулдуң башкылары

Х.Батсүх
З.Буянгаа
Х.Нарангарав
З.Нарантуяа

Редактору:

М.В. Бавуу-Сюрюн, филология эртемнериниң
доктору, Тыва Республиканың күрүне
университетиниң профессору

Техник редактору:

Т.Нарангарав, докторант, Моолдуң күрүне
университетиниң башкызы

Чурукчу:

Г.Хонгорзул

Парлалгага белеткээн

Б.Мишээл

Х.Батсүх, Х.Гансүх, Х.Нарангарав, З.Нарантуяа, З.Буянгаа

ТЫВА ДЫЛ V

Тыва дыл өөренип турар сургуулдуң V ангиниң
өөреникчилери болгаш тыва бижик дылын өөрениир
күзелдиг кижиги бүрүзү ажыглаар кылдыр чогааткан.

Ийи дугаар үндүрүлгө

Садары хоруглуг

Улаанбаатар коду
2023 чыл

ДДА 372.65
ННА 81.2
Т-93

Өөреникчи дуңмаларывыска!

Силер беш дугаар ангиниң өөреникчилери болдугар. Мурнунда номнарнан тыва дылдың үн, үжүүн өөренип, чиге номчуп, бижип өөрөнгөн силер. Дараазында тыва дыл дугайында эртемниң эң кол билиглерин, сөстөрниң тургустунар хоойлуларын, шын бижилгезин өөрениринен башка, чараш тыва шүлүктөр, солун чугааларны, төөгү чугаа, тоолдар, тывызыктар, оюннар, чечен сөстөрни номчуп, доктаадып, сайгарып турган силер. Боттарыгар база-ла оларга дөөй сөзүглелдер тургузуп өөрөнгөн силер. Улаштыр сөзүглелдерниң хемчээли улгадып, утказы нарыыдаар. Оларны номчуп, сайгаргаш, ында кирген өзек, кол бодалды ылгап, ийиги чергениин аңгылап чаңчыгары чугула. Ынчангаш эге сургуулду доозуп тура, боттарыгарны бодалдарыгарны төрөөн дылыгарга аас-даа, бижимел-даа чугаагарга дорт, чиге илередип шыдаптар апаар силер. Ол чедип алган чаңчылдарыгар өске кичээлдерге, өске дылдар өөрениригерге дузалаар.

Бо удаада Тываның чогаалчыларының уругларга бижин чогаалдары-биле таныжар силер. Делегейде аңгы-аңгы күрүнелерде чурттап чоруур тыва деп аттыг чаңгыс чон чаңгыс дылывыс таварыштыр харылзажыыр аргавыс делгем апаары ол. Чер-чер аайы-биле дыл ылгалдарлыг-дыр деп хайгаараар силер. Ындыг-даа болза ол ылгалдар бот боттарывысты билчип алырынга улуг саад болбас.

Төрөөн дылыгарның уяңгылыг чараш чаагайын мактап магадап, ону чиге өөрениринге кичээнгейни каап, эки өөрениригерни күзеп тур бис.

Хей-аъттыг, эртем номнуг, угаанныг өөреникчилер болгар!

Чогаадыкчыларнан

КИЧЭЭЛИВИСТИ ДАПТААКАЙ

- Мурнунда ангилерге өөрөнгөн кичээлдерни даптаар:
  - Үннер болгаш үжүктөр: ажык үннер, ажык эмес үннер; кыска, узун, өк-биле адаар үннер.
  - Сөстөр болгаш сөс каттыжыышкыны: быжыг сөс каттыжыышкыны.
  - Чугаа кезектери: чүве ады – падежтерге, хамаарылга хевиринге, көвейниң болгаш чаңгыстың санынга өскерлири, нарын болгаш ниити, хуу чүве аттары.
  - Демдек ады: удурланышкак болгаш чоок уткалыг демдек аттары, нарын демдек аттары.
  - Сан ады: дугаар сан ады.
  - Кылыг сөзү: кылыг сөзүнүң үелери.
  - Ат орну: арынның, айтылганың, айтырыгың ат оруннары.
  - Домак: медээ, айтырыг, кыйгырыг домаа.
  - Сөзүглел: башкы, кол, түңнел кезээ
  - “Өөрүүшкүн”, “Чарлал” бижиир.
- Билиин хынаар

1 а. Шүлүктү номчугар. Шээжилеп алгар.

Ортаакы Азиның оран **ораннарның** дылын төрүткөн
 Ончагай төөгүлүг, элбек судулалдыг тыва дылым.
 Озал чокка бөгүнге чедир дылдажып келген
 Оюун угааныгар ёзунун утпаан тыва дылым.

Улуг Азиның улус **күреннерниң** чер **суунуң** адында,
 Ужуражып тааржып, чажын аайтыыр тыва дылым.
 Уйгуржун, руни бижиктиг судур болгаш **көжээлерде**,
 Узун төөгүзүн, байгы ёзунун мөңгөреткен тыва дылым.

Чооду иргит сөөктүг Самжид оглу Гэрэл

б. Шүлүкте чүнүң дугайында ончагайлап бижиин?

в. Шүлүкте тодараткан сөстөр куду хамааржып чоруур сөзүнен айтырыг каап, чүнүң кожумаа болурун тодараткар.

Чижээ: ораннарның дылын - Чүлерниң дылын? (Х.п кожумактыг)

г. Чүве аттарыңга кандыг деп айтырыгны каап, сөс каттыжыышкыны чогааткар.

Чүве аттары: дыл, улус, төөгү, судур

Үлегери: *кандыг дыл?* моол дыл, чаа дыл, солун дыл, берге дыл, көвей дыл, бижиктиг дыл

2 а. Домактарны кичээнгейлиг номчугар.

Алдын күс Чылдың бир магалыг үези Кат дожулаа ногаа-чимис бышкан элбек үе Азыраан мал-маган аң-мең аажок семирээн болур Сигенчилер чай чок ажилдаар үе Аалдар күзээнге хонар

б. Домактарның санын тодараткаш, бижик демдектерин каггар.

3 Сөстөрнүң дазыл, кожумаан шыйгар.

саннар, аалдар, хемнер, дагларлыг, хурааным, дожулааны, аргага, ангиниң, дыштанылгада, ишкен, барган, тоннар, одагга, ширикте

4 Домактарны кичээнгейлиг номчууш, таарыыр харыыны соңугар. “Меге” дээн домагарны чигелеп бижигер.

а. Тыва дылда 36 үжүк бар. (Шын / Меге)

б. Кым? кымның? кандыг? кым куду? төөзү падеж айтырыы. (Шын / Меге)

в. Тыва дылда кол сөс домактың адаанга турар. (Шын / Меге)

г. Сан ады каш? каш дугаар? деп айтырыгларга харыылаар. (Шын / Меге)

д. “Аяс” деп сөсте 3 үжүк, 3 үн бар. (Шын / Меге)

е. Кылыг сөстери эрткен, амгы, келир үеге өскерлип чоруур. (Шын / Меге)

ё. Чүве ады көвейниң болгаш чаңгыстың санынга өскерлиир. (Шын / Меге)

ж. Кижиниң аттары, черлер аттарын бичии үжүктен эгелеп бижиир. (Шын / Меге)

5 а. Шүлүктү номчугар. Шээжилеп алгар.

- б. Шүлүкте күстүң кандыг ончагайын көргүскөн?
- в. Тодараткан сөстөрнүң дазыл, кожумаан шыйгар.
- г. Ол-ла сөстөргө медээ домактары чогаадып бижигер. Чогааткан домагарны айтырыг домаа кылдыр өскерттип бижигер.
- 6 **Кыш** деп сөске кожумактарнан немеп тургаш, төрөл сөстөрнөн тып бижигер.
- 7 Сөстөрнү үелерге чарып бижигер.

өөреникчилер

онаалга

чапсарлаар

- 8 Чайгы дыштанылга дугайында 80-100 сөстүг чогаадыг бижигер. Бижиирде сөзүглелдин башкы, кол, түңнел кезээн барымдаалагар.
- 9 Сөстөрнү ылгап бижигер.

Ылгап бижиир сөстөр: кудумчу, хем, Буянт, Сэлэнгэ, кижиге, даг, сумун, Сарыг-Даа, сөөк, коду, сургуул, Чечен, Чирвеш, аът, хой, ном, Ховд, Ханас, хара суг, балык, Селеме-Мыйыс, Гэндэн, дилги, тараа, Улуг-Хем, Кызыл, Цэнгэл, чем, унаа, ааршы, оюн, ыр, шүлүк.

Ниити чүве аттары	Хуу чүве аттары

- 10 Бөлүктөргө таарыыр сөстөрнөн тып бижигер.
- а. Тыва хемчеглер ады: .....
- б. Чылгы малдың херекселдериниң ады: .....
- в. Теве малдың херекселдериниң ады: .....
- г. Тыва аъш-чем ады: .....
- д. Өгнүң кезектериниң ады: .....
- 11 **Быжыг сөс каттыжыышкыннарның утказын тып, холбагар.**
- а. “Дылының үстүнгө чүве кагбаан”   1. Дыыжы
- б. “Чүрээ өлүр”   2. Чем чивээн
- в. “Дилги сүрүмө болур”   3. Чүрексирээр
- г. “Узун кулактыг”   4. Аштаар
- 12 **Чогаадыг бижигер.**
- “Чайгы дыштанылга” деп аттыг чогаадыг чогаадып бижигер.

13 Сөстөргө кожумактарны немеп, чиге бижигер.

а. тик + ер = ...

е. эргек + ээ = ...

б. баш + ым = ...

ё. сүңкүк + м = ...

в. тут + ар = ...

ж. башкы + м = ...

г. ыыт + ы = ...

з. саг + ган = ...

д. дүк + ү = ...

и. үжүк + ү = ...

14 Тывызыктарны чиге бжиш, өк-биле адаар үннерлиг сөстөрнүң адаан шыйгар.

а. өөнгө, турар, хүндүс, дүне, келир, үнүп

б. аъдым, ашпас, дагнан, даштан, аъдым, тайбас

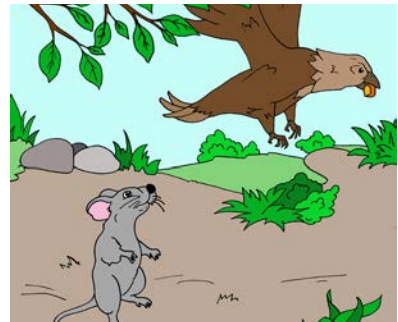
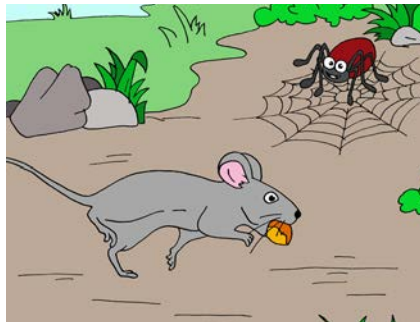
15 Чечен сөстөрнү чиге бжиш, демдек аттарының адаан шыйгар.

а. пажы, улуг, байның, бажы, улуг, бактың

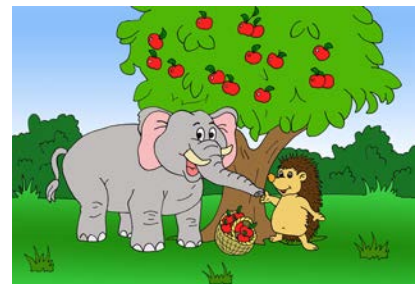
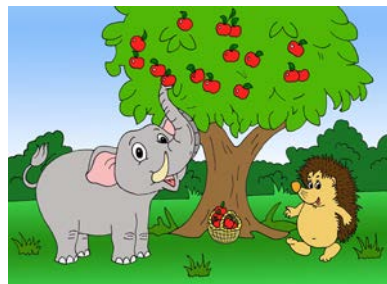
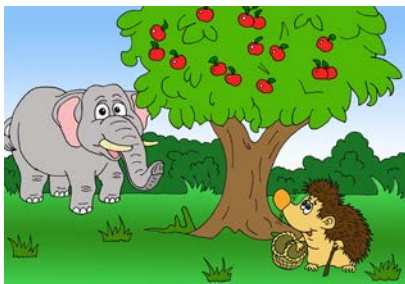
б. бай, човаар, кижы, дүне, кижы, човаар, ядыы, хүндүс

16 Чуруктарны ажыглап, кыска сөзүглел чогааткар.

а.

б.

17 Башкыгарга өөргенигерни илередип, “Өөрүүшкүн” бижигер.

УЛУСТУҢ ААС ЧОГААЛЫ

- Улустуң ырларын ырлап, тоолдарнан номчуп, айтырыгга харылап домактажыыр, бжиир онаалгаларны шын кылып өөрениир.
- Ёзу-чаңчылдар, йөрээлдер, чалбарыгларны билип, оларны номчуур, доктаадыыр, аайтыыр, утказын домактажыыр.
- Кылыг сөзүн арыннарга болгаш санга өскертип, шын бжип өөрениир.

1 1. Ырның сөзүн номчугар.

Довшулдуурум

(Тыва улустуң ыры)

Аргалыгның ыяжынан

Эдип алган довшулдуурум.

Алаларның кудуруунан

Хылдап алган довшулдуурум.

Көрлээтиниң ыяжынан

Эдип алган довшулдуурум.

Күреңнерниң кудуруунан

Хылдап алган довшулдуурум.

а. Ырның сөзүн аянынг номчугар.

б. Аргалыг болгаш Көрлээтиде кандыг ыяш өзер?

в. Кайзы тыва хөгжүм?

2. Өскелернен дуза ап, сөстөрни моол дылга орчууладып бижигер.
Орчуулаткан сөстөрни болгаш оларның шын бижилгезин доктаадып алгар.

Тыва дылда	Моол дылда
эдип алган	.....
хыл	.....
кудурук	.....
аялга	.....

3. Ырның сөзүн номчугар. Ырның аялгазын билип алгаш, ырлап өөрөңгер.

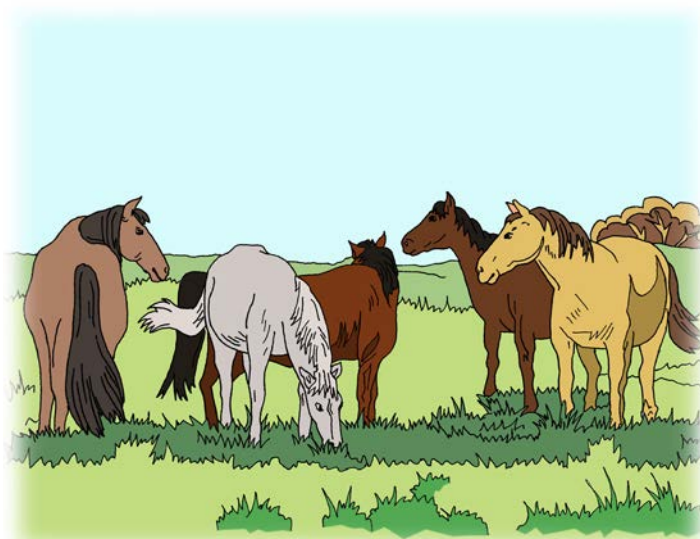
Хоңгурай

(Тыва улустуң ыры)

Бежен четкен чылгымның
Бежи кайда, Хоңгурай?
Беш кожуун чуртумнуң
Бээзи кайда, Хоңгурай?

Алдан четкен чылгымның
Алазы кайда, Хоңгурай?
Алды кожуун чуртумнуң
Аалы кайда, Хоңгурай?

Чеден четкен чылгымның
Челези кайда, Хоңгурай?
Чеди кожуун чуртумнуң
Чери кайда, Хоңгурай?

4. Ырда чүнү чоктап ырлаан?
5. Аът болгаш чылгы деп сөстөрдө ылгал бар ба?
6. **Чуртумнуң, чылгымның** деп сөстөрниң дазыл, кожумактарын шыйгар. Чүнүң кожумактары болурун дужунга бижигер.
7. **Алды кожуун чуртумнуң аалы кайда?** деп домак ..... домаа болур.

а. кыйгырыг

б. медээ

в. айтырыг

8. Ырның сөстерин ажыглап, схемаларга таарыыр сөс каттыжышкыннарын чыып бижигер.

сан ады + чүве ады

сан ады + кылыг сөзү

Үлегери: беш теве, үжен четкен

9. Челе деп сөстүң төрөл сөстерин тып аайткар. Бижип алгар.

10. Сөстөргө кожумактарны чиге холбагар. Чогааткан сөстөригерге домак чогааткар.

1. чылгы	а. -зы	5. аал	д. - тер
2. ала	б. -дар	6. башкы	е. - нар
3. аал	в. -лер	7. чечек	ё. - дар
4. челе	г. -чы	8. ном	ж. - лар

11. Улустуң ырларын чыып бижип, эштеригерге таныштыргар. Эже, энегер, аача, ээжигернен сурагар.

2 1. Тоолду кичээнгейлиг номчугар.

Эртемниг оол

(Тоолдуң бир дугаар кезээ)

Эртемниг оол чоруун чүве иргин. Бир хемни кудулап кел чоргужа, бай аалдың чурту таарышкан. Оол-даа чуртту шинчилеп эгелээн чүвең иргин. Хойнуң өдээнге баарда, хой аразында хара баштыг ак серге турган. Тевениң оъттап чоруун черинге баарда, бир караа согур, хара бууралыг болган. Өөнүң орнунга баарда, кадайы иштиг кижиге болган иргин. Ол үенен бээр үш чыл болган. Оол ол-ла чоруп чоруурда, бир бай аалдың коданы көстүп келген. Ол аалга чедип келсе, хаанның аалы болган. Ол хаанның амыр-мендизин билгеш олурарда:

- Силер эртемниг кижиге болгай силер, чүнү шинчилеп кааптыгар? - деп, хаан айтырган.

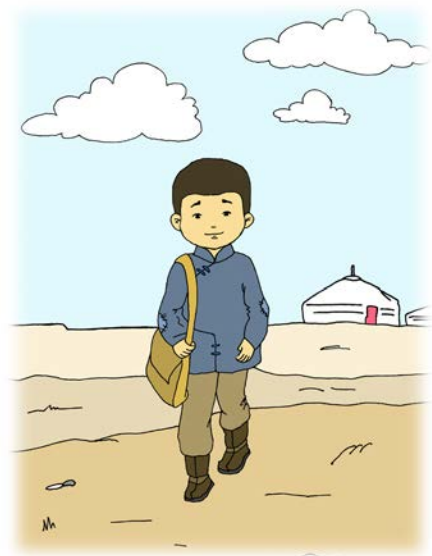
- Бир черге чоруп олургаш, шаанда аал турган өдөк шинчиледим – деп, оол харыылаан. Хаан:

- Канчап шинчиледиң ? - деп айтырган.

- Өдээниң ортузунга баарымда, хойнуң аразында хара баштыг, ак сергелиг чорду.

- Хара баштыг, ак сергелиг деп канчап билдиң? - деп хаан айтырган.

- Өдөк ортузунда ак даш бар иргин, серге аңаа чытканын шинчиледим - деп, оол харыылаан.

Хаан:

- Унуун ыңгай чүнү шинчиледиң? - дээн.

- Тевезиниң оъттап чоруун черинге баарымда, бир караа согур, хара бууралыг чорду - деп тур.

- Ону канчап билдиң? - деп хаан айтырган.

- Оъттап чоруун черинен билдим. Кадык карааның талазында оъттаан чери илдең, согур талазында оът сиген чүм чытты - деп оол харыылаан.

- Унуун ыңгай чүнү шинчиледиң? - дээн.

- Өөнүң орнунга баарымда, кадайы иштиг кижиге турган.

Хаан:

- Ону канчап билдиң? - деп хаан айтырган.

- Олурган черинен билдим, даянып алгаш, олуруп турган - дээн иргин.

Хаан ол-ла бүгү чүүлдү бодап олурган, унуун бээр үш чыл болганы сагыжынга кирген. Кадайының төрөөн оглу үш харлыг, хара баштыг ак серге, согур хара буура-даа төөзү ол хаанны болган иргин...

Сөстүң тайылбыры

илдең - илээ, көскү дээн уткалыг

чүм - ныкта өскөн оът-сиген

2. Айтырыгга харыылап, домакташкар.

а. Тоолда чүнүң дугайында көргүскөн?

б. Эртемниг оол каяа барып, чүү чүүге таварышкан?

в. Хаан оолдан чүү ужун айтырыглар айтырган?

г. Эртемниг оол чүү ужун хаанның аалынга барган?

д. Эртемниг оол кептиг болсагар чүнү кылыр силер?

3. Тоолдуң харылзаалыг чугаа кезээн ажыглап, дүрге ойнагар.

4. Онаалгаларны кылгар.

а. “Бир хемни кудулап кел чоргужа, бай аалдың чурту таарышкан” деп домакты кыдыраажыгарга чараштыр бижииш, кол сөзүн бир шыйгнан, сөглөкчизин ийи шыйыгнан шыйгар.

б. Дарыйгы дазылдан укталган төрөл сөстөр бижигер.

Чуру - ....., ..., ..., ..., ...

Баш - ....., ..., ..., ..., ...

в. Башкыгарнан сурааш, *иштиг кижиге* деп сөстүң утказын билип алгар. Өскенен база чүү деп айтырын билип алгар.

г. Эртемниг оолдуң кылган чүүлүнүң дес дараазын каггар.

○ Эртемниг оол хаанга бараалхаан.

○ Эртемниг оол бай аалдың чуртунга келген.

○ Хаан ол-ла бүгү чүүлдү бодап олурган.

5. Тоолду улаштыр номчугар.

Эртемниг оол

(Тоолдуң ийи дугаар кезээ)

Ынчангаш хаан ол оолду шынчы кижиге деп чарлык үндүргөн.

- Чаштын калчан хара иртти сойгар! – деп, чарчыларыга дужааган. Чарчылары иртти сойгаш, оолга эъдин берген иргин. Оол:

- Мен хой эъди чип чоруун мен, ыт эъди чивейн чоруун мен! – дээш, оол эътти чивейн каан. Унуун хаан тура халыыш, көгээрчиктен арагы куткан. Оол:

- Мен арагы ижип чоруун мен, шары думчуунуң суун ишпейн чоруун мен! – дээш, арагыны ишпейн каан иргин. Хаан ажынып:

- Ирт-даа союп бээрде, арагы-даа кудуп бээрде ишпес, чивес чүү кижиге сен? – деп тур. Оол:

- Хаан кижинен төрүттүнгөн хаан кижиге дээним карачал кижиниң оглу-дур сен! – деп оол харыылаан иргин. Хаан ажынып-хорадааш:

- Эртемниг, шинчээчи оолдуң бажын кезер деп чарлык үндүргөн иргин. Оолдуң бажын кезериниң мурнунда хаан кырган иезин келдиртип алгаш:

- Бо даяанчыга ирт союп берсем, “ыт эъди чивес мен” дээр, арагы кудуп бээримде, “шары думчуунуң суун ишпес мен” дээн, “хаан кижинен төрүттүнгөн хаан кижиге дээним, карачал кижиниң төлү сен!” диди. Ынчангаш мени дорамчылаан дээш, бо оолдуң бажын кезер деп дужаадым. Мындыг ужурнан кырган ием сени келдиртип алдым – деп, хаан чугаалап олурган иргин...

6. Айтырылгарга харыылагар.

- Оол кандыг кижиге деп бодап тур силер? Оолдуң аажы-чаңын тодараткар.
- Хаан чүге ажынган? Силер хаан болсагар, канчаар турган силер?
- Хаан кандыг чарлык дүжүргөн?
- Хаан оолга чүнү чүнү берген? Оол ону чүү дээн?
- Ирт деп кандыг хойну аайтыр?
- Тоол канчап доостуур? Улаштыр даап бодагар.

7. Тоолдан утказы билдинбес сөстөрни чыып бижииш, башкыгарнан кады тайылбырлагар.

8. Айтырыгларга харыылап, сөс каттыжыышкыны чогаадып аайткар.

9. Тоолдан айтырыг, кыйгырыг, медээ домаанан үш үштү тып бижигер. Айтырыг домаа, кыйгырыг домаа, медээ домааның ылгалдарын аайткар.

Медээ домаа	Айтырыг домаа	Кыйгырыг домаа
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....

10. Тоолдан дарыйгы үлегерге таарыыр сөстөрни тыпкар.

Кижилер: .....

Малдар: .....

Демдек аттары: .....

11. Тоолдан схемага таарыыр сөстөрнен тып, бижигер.

12. Башкыгарнан кады дарыйгы сөстөрни моол дыл куду орчууладып бижигер. Шын бижилгезин доктаадып алгар.

чарлык-....., ирт-....., чарчы -....., даяанчы-.....

13. Тоолду улаштыр номчугар.

Эртемниг оол

(Тоолдуң үш дугаар кезээ)

Хаанның иези оглунга бүгү шынны аайтып берип тур:

- Оолдуң бажын алырынга сен далашпа, оглум. Ол оол төөзүн шын аайткан. Калчан хара ирттиң эъдин “Ыт эъди” дээш чивээни шын. Шаанда ол ирт хураан турарда, иези өлүп калган, унуун ыт эмсип өскүрген чүве. “Шары думчуунуң суун ишпес мен” дээни база шын. Энир чылын күзүн шары думчуунуң

шижинге дооп калган дошту чылапчага каап тургаш, тиккен арагы болгай» деп, иези хоочулаан иргин.

- Ынчаарда мени “харачал кижиниң төлү сен” деп чүге айтканы ол? – деп, хаан айтырган.

- Ынчаарга оглум сени мен хаан кижинен эмес, харачал кижинен төрээним шын чүве, оглум – деп, иези айткан иргин. Хаан иезиниң хоочузун дыңнааш, эртемниг оолду эң-не шынчы, ак сеткилдиг кижидээш магаданчыг чаагай йөрээлин йөрээп, мактап шаңнааш, чоруткан иргин. Эртемниг оол-даа оруктап чоруй барды, мен-даа оруумнан чанып келдим.

14. Айтырыгларга харыылагар.

- Тоолду номчууш, чүнү билип алдыгар?
- Тоолда кижиниң кандыг мезү-шынарын көргүскен?
- Тоолдан бодугарга эң-не солун болган кезээн айткар. Чүге солун болганын тайылбырлагар.
- Тоолдуң утказынга таарыыр чечен сөстөрнен тып бижигер.

15. Тоолда үнүп турган баатырларның кылган кылдыныын көзөнөккө ылгап бижигер.

Баатыр	Кылган кылдыныы
Эртемниг оол	☐ Бир хемни кудулап кел чоруун.
	☐ Чуртту шинчилеп эгелээн
	☐ .....
Хаан	☐ .....
	☐ .....
	☐ .....
Кырган авазы	☐ .....
	☐ .....
	☐ .....
Чарчылары	☐ .....
	☐ .....
	☐ .....

16. Тоолду дагын номчууш, чөп харыыны соңугар.

- Калчан хара ирттиң эъди ыт эъди турган. Шын / Меге
- Оол шары думчуунуң суун ишкен. Шын / Меге
- Хаан харачал кижиниң төлү. Шын / Меге
- Хаан оолду мегечи кижидээш шииткен. Шын / Меге

- д. Оол ак сеткилдиг кижги. Шын / Меге
е. Хаанның иези меге айткан. Шын / Меге

Тоол чогаадырда, кичээнгейге алыр чүүл:

1. **Башкы кезээ:** Бурунгу шагда, эрте бурунгу шагда, шыяан ам, бурунгунун мурнунда, буга деге мыйызы буступ дүжүп турар шагда.
2. **Кол кезээ:** Маадырларга таварышкан чүүлдер болгаш тоолдуң кол кылдыныын бижир.
3. **Соңгу кезээ:** ..... амыр чаагай чыргап тур иргин, чүү болган болду, ... болган иргин дээн сөстөрни ажыглагар.

Кылыг сөзүнүң арыннарга болгаш санга өскерлири

3 1. Домактарны номчууш, онаалгаларны кылгар.

Кулун иезин ээп тур. Уруглар ырлажып тур. Чылыг час чедип келген. Олар маргылдаага тиилеп алган. Башкызынга өөреникчилер дузалажыыр. Авазы удавайын чедип келир. Кайгамчык үе келир.

- а. Кылыг сөстөрнүн адаан ийи шыйыгнан шыйгар.
- б. Көвейниң санында сөстөрни тып бижигер.

Кылыг сөзүнүң амгы үези: .....

Кылыг сөзүнүң эрткен үези: .....

Кылыг сөзүнүң келир үези: .....

2. Арынның ат оруннарын даптагар.

Арыннар	Чаңгыстың саны	Көвейниң саны	Домак
1-ги	Мен	?	?
2-ги	?	Силер	Ырны ырлаар сен.
3-кү	Ол	?	?

3. Айтырыг демдектериниң орнунга таарыыр сөстөрни адагар.
4. Оларга домак чогааткар.
5. Чогааткан домагарны айтырыг домаа кылдыр өскертип бижигер.

Доктаадып алаакай

Кылыг сөстери 1-ги, 2-ги, 3-кү арынга өскерлиир. База чаңгыстың болгаш көвейниң санынга өскерлиир.

6. Көзөңөктө бижин чүүлдүң утказын тып, домакташкар.

- а. Чаңгыстың санында домактарны, арыннар аайы-биле кым кым аайтып турарын тодараткар.
 б. Ат оруннаны чүнү илередип тур?

Арыннар	Чаңгыстың саны	Көвейниң саны
1-ги	Мен көрүп тур мен.	Бис көрүп тур бис.
2-ги	Сен көрүп тур сен.	Силер көрүп тур силер.
3-кү	Ол көрүп тур.	Олар көрүп тур.

7. “Ажылдап тур”, “Удуп чыдыр” деп домактарны кылыг сөзүнүң арыннар болгаш чаңгыстың, көвейниң санынга өскерттип бижигер.
 8. Дарыйгы кылыг сөстөрүн кылыг сөзүнүң болбас хөвиринге кирип бижигер.

Чалаан, ырлап тур, үнген, чанар, сыгырар
Үлөгери: манаан - манаваан, деткиир – деткивээн.

9. Кылыг сөзү эрткен үеде арыннарга болгаш санга канчап өскерлирин билип алгар. Көзөңөктө домактарны кичээнгейлиг номчугар.

Арыннар	Чаңгыстың саны	Көвейниң саны
1-ги	Номчуп турган мен.	Номчуп турган бис.
2-ги	Номчуп турган сен.	Номчуп турган силер.
3-кү	Номчуп турган.	Номчуп турган.
1-ги	Номчудум.	Номчудувус.
2-ги	Номчудуң.	Номчудугар.
3-кү	Номчуду.	Номчуду.

- а. Дарыйгы домактарны кылыг сөзүнүң эрткен үеге 1-ги арынга, чаңгыстың санынга турар кылдыр өскерткеш, домактарнан чогаадып бижигер.

Ыяш соога суг узуп келди. Чааскаан удуп калды. Өзен иштинге хонду.
 Маргылдаага тиилеп алды. Адаштарынга аалдап чорду.

- б. Эрткен үениң кылыг сөстөрүн амгы үе кылдыр солуп бижигер. Домактың утказы канчап өскерлип тур? Домакташкар.

10. Кылыг сөзү келир үеде арыннарга болгаш санга канчап өскерлирин билип алгар. Көзөңөктө домактарны кичээнгейлиг номчугар.

Арыннар	Чаңгыстың саны	Көвейниң саны
1-ги	Чоруур мен.	Чоруур бис.
2-ги	Чоруур сен.	Чоруур силер.
3-кү	Чоруур.	Чоруур (-лар).

11. а. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар. Көвей сек орнунга таарыыр үжүктү четкилдеп бижигер.

Оваарамчылыг болгар

Күзүн хем чаакталыыр. Чазын эрип чыт...ан хемниң дожу хээрек бол...р. Бо уел...рде ону кырлап болбас. Кышкы дош база ай...лдыг. Кыжын дош алд...нда хем уйгу чок хап чыдар. Өйлөп-өйлөп ол булукт...п , чайындылай бээр. **Ынчан хемниң дожунга ойн...ры эң ай..лдыг.**

- б. Сөзүглелде тодараткан домактарда кылыг сөстөрүн болбас хевирге өскерттип бижигер.
в. Сөстөрүниң утказын тайылбырлагар.

Чаакталыыр

Булуктаар

Чайындылаар

- г. Сөзүглелдин адын чүге “Оваарамчылыг болгар” деп адаан?

12. Көзөнекте бижиин аайынан өөрөн деп сөстү арын, санга өскерткер. Оларга домак чогаадып четкилдеп бижигер.

Арыннар	Чаңгыстың саны	Көвейниң саны
1-ги	?	Өөренип турган бис.
2-ги	Өөренип турган сен.	?
3-кү	?	?
1-ги	?	Өөрөндивис.
2-ги	?	Өөрөндигер.
3-кү	Өөрөнди.	?

13. Тывызыкты тыпкаш, харызын бижигер. Дөөй тывызыктан чогаадып бижигер.

Чугай туткан бурганның

Айткан сөзү муң алдын. (.....)

14. Тоолду кичээнгейлиг номчугар.

Кымыскаяк биле Үзүт-Ховаган

(Тыва улустуң тоолу)

Шыяан ам! Калбак чүве хадып, борбак чүве чуглуп турар шагда, Кымыскаяк биле Үзүт-Ховаган кожаа чурттап чоруун чүве иргин. Күжүр Кымыскаяк даң адып, хүн үнери билен, үнгүрүнөн үнгеш, ажил кылып чоруптар турган. Үзүт-Ховаган кайнаардаа барбас, хүннү бадыр чыргап чыдар, кызыл хырнын бодаар, чемненип хүнзээр амытан иргин.

Бир хүн Кымыскаяк:

- Көктүг чай эртти. Удавас кыш дүжер. Чылыг уя чүге тудуп албас сен? – деп Үзүт-Ховаганны чемелеп тур.

- Ажырбас. Соок дүжүп келирде, уяны кыла тыртып алыр мен аан – деп, Үзүт-Ховаган туразында чаңнаар болган иргин.

Хеп хенертен хар чагаш, соок кыш дүжүп келген. Чалгыы Үзүт-Ховаган ажыг соокта дооп, бүгү боду сирилеп, хоргадаптар чылыг чер дилеп, салгыннарын сылдырады ужуп, өг дүндүүнен үнген чалбыраашты долгандыр ужуп турган чүве иргин.

Шыян ам! Калбак чүве хадып турар, борбак чүве чуглуп турар шагнан бээр, соок дүжүп келирде, Кымыскаяк чылыг үңгүрү куду кире баар, Үзүт-Ховаган отту долгандыр ужуп чоруур салымныг болган чүве иргин.

15. Айтырыг каап, тодарадып домакташкар.

- Кымыскаяк биле Үзүт-Ховаган ийи чүү дугайында домакташкан?
- Кымыскаяк биле Үзүт-Ховаган ийиге чүге чылыг өг херек болган?
- Үзүт-Ховаган чүге от дескинип ужар болган?
- Үзүт-Ховаганның аажы-чаңын көргүскен үлегер домакты тыпкар.
  - Хат чокта сиген бажы шимчевес.
  - Ажылдан дескен түреге дүжер.
  - Отка кагган сиир-ле.

16. Тоолда чүнүң дугайында бижин? Соңгууш тайылбырлагар.

- Эп найырал дугайында
- Ажылчын кымыскаяк дугайында
- Үзүт-Ховаган дугайында
- Чалгыы чаң багай болур дугайында

17. Тоолдуң баатырларының дугайында домакташкар.

- Эки болгаш багай таланың баатырларын аайткар.
- Кай баатырны ончагайлап көргүскен?
- Сеңгээ тоолдуң кай баатырының аажы-чаңы болгаш кылган кылдыныы таарышты? Чүге?

18. Чурукту ажыглап, Кымыскаяк биле Үзүт-Ховаган дугайында тоолду бир бирээгерге эдерти аайткар.

Ёзу-чаңчылдарывысты утпаакай

4 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Мал чииктээринге хамаарышкан ёзуннар

Чииктегжи деп мал чииктээр кижини аайтыыр. Мал чииктээрге, эң баштай челе, көнениң бажын шеверлээр. Көнениң бажынга улуг саңны каап, ширээ ширдекти каггаш, өг саны ак чемниң, шайның дээжизин эккээр. Саңны кыпсып алгаш, алдын делегейге чалбарар:

Айның, хүннүң экизинде
Адыл-малывысты чииктеп чыдыр бис.
Азырагар, авырагар.
Малывысты түмен чедиргер,
Ажы-төлүвүстү түмен чедиргер.
Экини йөрээгер,
Бакты көзүлдүрвегер.
Түмен болсун малывыс!
Өршээгер, азырагар, авырагар!

деп, чалбаргаш көнениң бажынга ак чаламаны баглаар. Унуун чииктегжини олуртуп алгаштан, кезегелиг болса кезегезинге, кезеге чок болса, хөрээнге ак бөстү баглааш, ак чаламанан кады теңге-мөңгүннү тудуп холун актаар. Чииктегжиге хойтпакты амсаткаш:

“Чииктегжиниң холу ак болсун!

Чииктээн малы чиик болсун!

Чииктээн малы түмен болсун!” деп, эки сөстү аайтыыр. Унуун алдын делегейге саңын каап тейлээр.

Малдан кужа, деге, аскыр каар болса, оларны эккелгеш, ооргазының кырынга, маңнайынга база дөрт дуюунга үс чаар.

Өөрүң түмен болсун!

Беш кожуун малдың

Баштыңы болгар! – дээш, ол малды дескиндиргеш, тейлеткеш өөрү куду салып каар.

Чииктээн малдың бүүрээн алыр савага ак чалама баглааш, соонуң дүвүнге хойтпак кудуп каар. Чииктээр малдың даманын бир кижитудуп бээр. Унуун чииктегжи чииктээр. Хойг оолдар анай, хураанны дажып турар. Чүгээр улустар үүлчүлөп турар. Анай, хураанны чииктеп доостууш, аъш-чем чүвезин күн аай дескиндиргеш, аалда эң улуг өггө баар. Мал чииктээн аал төөзү көнени өргенинен дуруп эккелгеш, ол өгнүң эжииниң кырынга каап каар. Ол өггө төөзү чыгып, анай, хураанның бүүрээн ак быдаанан кады хайындырып чиир. Чоогунда кожа аал турса, төөзүн кыгырып эккээр. Мал чииктээрде, улуг шай кылыр. Ол болса малды хүндүткээн хүндүткел болур.

Мал чииктээр эки хүннер турар. Чайның башкы болгаш ортаа айында чииктеп болур. Чурагайчыга эки хүннү көзүлдүрүп алыр.

Хой кыргыырда база өг төөзү шай, тавак апаар. Ширээ апарып каар. Унуун алдын делегейге өргүүр:

Кыргыын малың түмөн болсун,
Хачың най болсун деп йөрээр.

Хойт сөөктүг Дамба оглу Баярның хоочузу

2. Айтырыгларга харыылагар.

- а. Малды чииктээр бетинде чүнү белеттээн турар?
- б. Малды чииктээр хүн оолдар, уруглар чүнү кылыр?

3. Ёзу-чаңчылдарны кичээнгейлиг номчугар.

Аалчын аалдап барган аалының барыын ийинге дүжер. Ол болса кирер чөпшээрел сурап турарының бир хевири. Аал өггө солагай будунан артап кирбес ужурлуг, чүгө дээрге өр негеп, аас-дыл үндүрүп келген кижитынчап кирер.

Хем сугга хан киирерин шээрлээр, чүгө дээрге хем суг быжартап, мал-маган хораар. Ыраак чорукка бар чоруун кижиге суг алган, аргасын чыын кижитаарышса, ажил-иш бүдер, олча омактыг келир деп биликшээр. Чүгө дээрге суг алган, аргасын чыын кижиниң арык болгаш соозу куруг келбес, савазын долдуруп чанарында болур.

Имир кежээ дааранырын, бижек чидидип, чанырын бурун шагнан бээр шээрлеп келген.

Чеже чыргалдыг болсаң-даа, дөжекке чыдып алгаш, ырлава деп улуглар чагыыр.

Мал төлдээр үеде кажыктан ойнап болбас, чүгө дээрге чаа үнген төлдүң холбуду майрык болур.

Бозагага базып болбас дээр, чүге дээрге бозаганы эрте үенен улус оранның кили кызыгаары деп ол улус оран, өгнү хүндүлөп, бозаганы базып эмес, артап кирер.

4. Айтырылгарга харыылап, домакташкар.

- а. Домактарнан чүнү чүнү билип алдыгар?
- б. Домактарда үнүп турар чаңчылдарны дыңнап турган силер бе? Кайзын дыңнап турган силер?
- в. Даайының кыдыынга кым чарын тудуп болбас. Чүге?
- г. Даай, чээн деп кандыг төрелдерни аайтыр? Чижектернен бадыткап аайткар.

5. Бижиир онаалга.

- а. Дарыйгы седиптернен соңгууш, хамааржыыр ёзу-чаңчылдарнан бижигер. Бижиирде, башкыгар, ада-иегер, ага, угбагар, эже энегернен сурагар.

Ёзу-чаңчылдар

1. Сургаал ёзу-чаңчылдар
2. Мендилээр ёзу-чаңчылдар
3. Хүндүлээр ёзу-чаңчылдар
4. Көжөргө хамаарышкан ёзу-чаңчылдар
5. Өг-бүлө болур ёзу-чаңчылдар
6. Мал малдаар ёзу-чаңчылдар
7. Байырлалга хамаарышкан ёзу-чаңчылдар
8. Чер чуртка хамаарышкан ёзу-чаңчылдар
9. Өггө хамаарышкан ёзу-чаңчылдар
10. Аъш-чемге холбаалыг ёзу-чаңчылдар
11. Чаш уругларга хамаарышкан ёзу-чаңчылдар
12. Аалдажыырынга хамаарышкан ёзу-чаңчылдар
13. Аң амытанга хамаарышкан ёзу-чаңчылдар
14. Амыдырал-чуртталгага хамаарышкан ёзу-чаңчылдар.

- б. Бижиин ёзу-чаңчылдарыгарны адаштарыгарга номчуп, тайылбырлап бергер.
- в. Бижиин бүгү ёзу-чаңчылдарыгарны каттыштыргаш, бичии ном кылгар.

- 6. Бижиин ёзу-чаңчылдарыгарны моол дыл куду орчууладып бижигер. Домактарның утказы өскерлиир бе, чок ба дээрин кичээнгейлиг көргер.**
- 7. Дарыйгы чечен сөстөрни бижиш, доктаадып алгар.**

Элбек дээш, доозарны мурнава,
Ээ чок дээш, алырны мурнава.

Өөргөш, маңнай чарылбас,
Өкпелээш, тон орулбас.

8. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Кулун тудар болгаш салыр ёзун

Чылгы мал, кулун, чаваазы пар кептиг күштүг, сергелең турсун дээш, чайның башкы айның пар хүн кулун тудар. Кулун тударда, чаа черге чаа өргөн хап, челезин тыртар. Баштай эң улуг кулунну тудуп баглаар. Дарыйында башкаларын туду бээр. Кулун туткан хүн баштай эр кижинен бени сагдырар.

Ажы-төлү эки дээш күстүң башкы айның ыт хүн кулунну таңмалап салыр. Кулунну таңмалаан соонда, савалыг сүтке таңмазын

суккаш, өгге кирип илер.

а. Домактарны сөзүглелдин кай кезээнге хамааржыырын тодараткар.

Чайның башкы айның пар хүнде кулунну тудар.

Башкы кезээ

Сүтке таңмазын суккаш, өгге кирир.

Кол кезээ

Эр кижини бени саар.

Түңнел кезээ

б. Сөзүглелге бижиттинбээн, кулун тударыңга холбашкан башка кандыг ёзуннар бар? Кады олурган адажыгарнан кады бижигер.

Челениң бажыңга саң каар.

.....

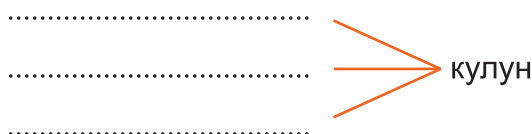
.....

Сүт өргүп чалбарар.

Кожая аалдар шай, таваан ап келир.

.....

в. Көвей сек орнунга сөзүглелден кандыг? дээн айтырыгга харыылаттынар сөстөрүни тып бижигер.

9. Чылгы малга хамаанныг башка кандыг улусчу ёзу-чаңчылдар билир силер? Адажыгарнан кады домактажып, бижигер.
10. Аът дугайында үлегер сөстен тып аайткар.
11. Седиптерниң кай бирээзин соңгууш, медээлер чыып, чогаадыг чогаадып бижигер. Өөреникчилер дөрт бөлүккө үлээжип алыр.

Мал имнээр ёзун

Мал чииктээр
ёзун

Тыва ёзун

Хураан хайчылаар
ёзун

Төл алсыыр ёзун

12. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Оваа дагыры

Оваа дагыры эрте-бурунгу тываларга чер ээзинге чүдүүрүнөн шуут холбашкан боп турар. Аңнап чоруун кижилер олчалыг болган черинге бир-ле демдекти кылып каар турган. Ол черге өске аңчы келгеш, олчалыг болганынга чер ээзинге өөргөн сеткилин илередип, база бир даш каар турган. Ол-ла черниң кыдыынан катчимис азы ай-бес казып чип турган кижилер өөргөн сеткилин илередип, ол черге даш немеп каар турган. А көжүп-дүжүп чоруун улус “Овааның

улуу силерде болсун. Олчаның улуу бисте болсун. Силер улуг оваа болгар. Бис көжүп-дүжүп, күрүн чурт болаакай” деп чалбаргаш, даш эккелгеш, оваага чаав-ла немеп каар. Унуун оваа улгадыыр ёзуннуг. Өрү-куду чоруурда, чаав-ла дүшкеш, мал дилеп чоруун кижилер болса-даа, ол овааның кыдыынан куруг өтпес. Дүшкеш, күн аай дескингеш, дашты кааш, чалбаргаш өдөр

Оваа дагырда, чүгле эр улус баар. Овааны бурун хам кижилер дагып, алгыш-йөрээлин йөрээр турган. Харын Тывага сарыг шажын кирип келген соонда, овааны ламалар база дагыыр болган. Овааны чайның башкы айынан баштап, эки хүн көрүп дагыыр. Оваа дагыры дээрге чоннуң сагыш-сеткилин хей-аът киирер, бүзүрелин быжыктырар болгаш чуртталгазын байыдар сүзүк кирген дагылга болур. Оваа дагыын черге бөгелер күрээжиир, аът чарыштырар, ыраажылар ырлаар. Арт ажып,

оваага даш каарда, “Овааның улуу силерде болсун, Олчаның улуу бисте болсун” деп чалбарыыр.

13. Айтырыгларга харыылап, домакташкар.

- а. Оваа канчап тыптыын?
- б. Оваага чүү деп аайтып, чалбарыыр?
- в. Овааны кажан дагыыр?
- г. Чалбарыгны шээжилеп алгар.

Ак-ла дээрим, көк-ле дээрим!
 Аяс тургар, хүннеп тургар,
 Албаты чон чыглып келди,
 Агын чашты, көгүн тутту,
 Черим чуртум каңнай берсе,
 Чеди хондур чаъстадыңар.
 Тарыын тараа чаагай болсун.
 Дазыр шөлдер чечектелсин.
 Арга-арыг ногаан болсун.
 Аңнар-меңнер өзер болсун.
 Ак-ла дээрим, көк-ле дээрим!
 Алгап тур мен, йөрээп тур мен

14. Бижиир онаалгалар.

- а. Дарыйгы домак кандыг домак болурун тодараткар.
Аңнап чоруун кижилер олчалыг болган черинге бир-ле демдекти кылып каар турган.
  - а. Айтырыг домаа
  - б. Медээ домаа
  - в. Кыйгырыг домаа
- б. “*Ыяштарның*” деп сөстүң падеж кожумаан тодараткар.
  - а. Бээриниң падежи
  - б. Хамаарыштырарының падежи
  - в. Онаарының падежи
  - г. Турарының падежи
- в. Үстүнде сөзүглелден көвейниң санында турар чүве аттарын чыып бижиеш, сан кожумаан шыйып көргүскер.
- г. Дарыйгы сөстөрни моол дыл куду орчууладып бижиеш, шын бижилгезин доктаадып алгар. Сөстөрниң утказын домакташкар.

дагылга

сүзүк

оваа

дагыыр

- д. Шүлүктө **кертик, ажыг, арт, амырап, дыштанып** дээн сөстөр кандыг сөстөр болур? Оларнан дөөй сөстөрнен тып бижигер.
- е. Чуртугарда кандыг кандыг оваалар бар? Оларның турар черлерин бижигер.

Оваалар ады	Кай черде турары
Ак-Ховунуң оваазы	Хараатының Ак-Хову деп черниң бажында
.....	.....
.....	.....
.....	.....

15. Тывызыктарны тыпкаш, харыызынга кирген сөстөргө холбаалыг кыска чогаадыг бижигер. Чогаадыгга бодугар аттан бергер.

Дыңнаарын
дыңнадым,
Тыварын тыппаадым.
(.....)

Ужу кыдыы
көзүлбес,
Удасынның маңы көвей.
(.....)

16. Бодалгалыг тывызыктарны тыпкаш, утказын билип алгар.

- а. Шын биле мегениң аразы кай хире ыраак?
б. Кижиге эң эптиг, чымчак сыттык чүү болур?

17. Моол чоннуң оваа дагыыр ёзу-чаңчылының дугайында медээлер чыып бижиш, арагарда домакташкар.

18. Йөрээлдерни утказынга таарты чиге холбагар.

- а. Эди кээрек болсун,
Ээзи мөңге болсун,
Чажы узун болсун,
Чаяаны бады болсун.
- б. Чииктээн малыгар чиик болсун,
Чииктегжиниң холу ак болсун,
Чииктээн малы түмен болсун.
- в. Саваан дүгүң көвең болсун,
Саваажың бажы салбыраң болсун.
- г. Тая аскырның саарынан,

1. кидис каарда

2. чаа хеп
кедерде

3. мал чииктээрде

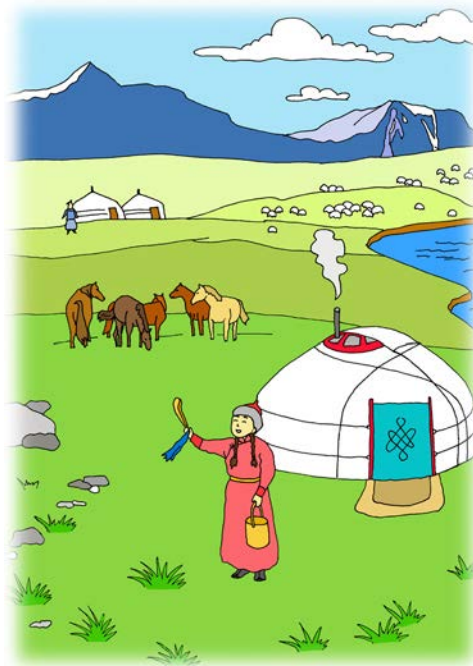
Тарлан буганың мойнаа болсун.
Харнан ак болсун,
Сөөктен кадыг болсун.

4. дүк саваарда

19. Чалбарыгны кичээнгейлиг номчугар. Шээжилеп алгар.

“Чер чуртунга чалбарыыры”

Удур көрген улуг даам,
Хая көрген хадыр даам!
Эмиг болган сүүрлерлиг,
Эзер болган кертиктерлиг,
Сууртунуп үнген чаш ыяштарлыг,
Сундулуп каккан хем сугларлыг.
Ээ, өршээ Хайыракан!
Калбаанга тайыспа,
Доңгулаанга бүдүртпе!
Балгажыңнан байыдып,
Довурааңнан тодурган,
Бай алдайым, өршээ!
Ээ, түмен сылдызым
Алдын күнүм, мөңгүн айым
Өршээ, Бай-Алдайым!

20. Башкыгарнан кады сөстөрни моол болгаш тыва дыл куду орчууладып бижигер. Сөстөрниң шын бижилгезин доктаадып алгар.

Тыва дылда	Моол дылда	Моол дылда	Тыва дылда
удур	.....	сөгдөж мөргөх	.....
кертиктер	.....	халтирах	.....
сүүрлер	.....	шавар шалбааг	.....

21. Чиге бижиин сөстөрлиг одуругну тыпкар.

- йөреел, чечен сөс, чалбарыг, тоол, тывызык
- тывызык, чаңчыл, тоол, йөрээл, чечен сөс
- чанчыл, йөрээл, тывызык, чечен сөс
- чечен сөс, чалбарыг, тоол, тывызык

22. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.**Чүвени камнаары**

Чырык, хараңгы, соок, чылыг, үрээр, камнаар дээн кептиг удурланышкак чүвелер бойдуста болгаш амыдыралда үргүлчү тааршып турар. Артынчактың аары чаяр дижиир. Шаанан бээр тывалар чаш уруглар дылга кирип, чүвениң ужурун билип эгелээрде, чүвени камнаарыңга чаңчыктырар, өөредиир болгаш кижизидер. Он үш чашка чедир эки чаңчылга доруктурган уруглар бүгү чажында мөзү-шынарлыг кижиге болур. Ол-ла чаш иштинде мегелеп чаңчыккан уруглар алдан чаштыг болса-даа, чүвени мегелептер кижиге болур дээр.

Чүвени камнаары янзы-бүрү хевирлиг болур. Эдик-хевин, эт-севин, аът-хөлүн, мал-маганын, тараа-шөлүн, сиген-шөлүн, одарны, кат-чимисти, өгнү камнаары дээш, бүгү-ле чүүлдерни камнаарыңга өөрениир херек.

Чаш уругларны эдиинен суг сүспес, кеткен хевин орбас, эдиин дойтуртур баспас, оюннарын буспас дээш, бичии чажынан чүвени камнаарыңга өөредиир. Элээди кыс кижиге инек саар соозун камнаар, инезин чидирбес, хайчызын шык черге кагбас; харын, эр кижиге аъдының ооргазын оя мунуп болбас, аъдының бажыңга кымчылапас, дериттир мунган аъдының эзерин дораан албас дээри ол-ла чүүлдерни камнап, камгалап турары ол.

Кижиге кат-чимис, үнер үнүштерни кезери хоруглуг, будуктарын сыгары хоруглуг, чүгле холунан чыып болур.

23. Айтырылгарга харыылагар.

- а. Кижиге чүнү камнап өөрениир ужурлуг?
- б. Чаш уруглар бичиизинен чүнү камнап өөрениир херек?
- в. Элээди кыс уруглар чүнү камнап өөрениир херек?
- г. Кат-чимис, эм үнүштү канчап чыыр ужурлуг?

24. Домактарның кол сөс болгаш сөглөкчизин шыйгар.

- а. Кыстар инек саар соозун камнаар.
- б. Эр кижиге аъдының эзерин дораан албас.
- в. Чимисти чүгле холунан чыыр.
- г. Бис бүгү чүвени камныг эдилеп турар бис.

25. Сөстөрни көвейниң саныңга өскерттип айткар.

чыл, аът, эзер, кат, кижиге, чаңчыл, ол

26. Чиге харыыны соңугар.

- а. Тывалар уругларын улгаткан соонда чүвени камнаарыңга өөредиир.
Шын / Меге
- б. Үш чашка чедир эки чаңчылга өөрөнгөн болса эки кижиге болур. Шын / Меге
- в. Дериттир мунган аъдының эзерин дораан алыр ужурлуг. Шын / Меге

27. Көвей сек орнунга таарыыр айтырыг сөстөрни болгаш айтырыг артынчыларын кирип, дүжүрүп бижигер.

- а. Авазы ..... ажил-ишке өөредиир?
- б. Уруглар эдик-хевин камнап турар.....?
- в. Ангигерде ..... эң эки өөренип турар?
- г. Бо чылын сен ..... ыр шээжиледиң?
- д. Чуртугарда улуг хемнер бар .....?

5 1. Тоолду кичээнгейлиг номчугар.

Кускун биле Үгү

(Тыва улустуң тоолу)

Эрте бурун шагда чүвең иргин. Ужарлыг, чалымныг хара хаяның баарынга Кускун биле Үгү таваршып келген. Үгү олургаш:

- Мен каш дылдыг амытаннарның дылын билир мен – дээш, шаккырып, янзы-бүрүнөн эдип алгырып олуруп тур. Кускун олургаш:

- Сеннен мен артык мен – деп хаккыгайнып-хоккугайнып эдип олурган иргин. Оон Үгү Кускунну мынча деп тур:

- Сен ындыг-ла эрлиг болсуңза, сээң төөгүңде удуп чыткан дилгини өлүп калган деп бодааш, караан барып соктааш, туттуруп чидиртип алган чүве дээн. Сен карак көргениңде, өлүр тының билбезиң билиинбес сен бе?

- Сен ындыг-ла эрлиг болсуңза, сээң төөгүңде арга иштинге чоруун эликтин ооргазын ора тепкеш, ооң маңыга шыдашпайн, бир дыттан туттунуптарыңга, элик чартыың чара соп өлүрүп каан чүве дивейикпе. Изиг хан көрүп кааныңда, ийи карааң көзүлбейн өлүп чорууруңну билинбес сен бе? – деп, Кускун харыылап тур эмеспе ол.

Ол-ла ынчап маргыжып олурарда, Чашкаадай деп хову кушкажы ужуп чедип келгеш:

- Силер хей-ле мынчап олурар-дыр силер. Силернен бичии-даа болсам, тос дылды дооза билир амытан болбас мен бе – дээш, кижигилештир сыгырып, малгылаштыр киштээр-даа. Оранның чивирлиг кужунуң үнүн доозазын ол ояр өккүнүп эдер, делегейниң араатан бүгүдезиниң үнүн доозазын билир кушкеш боп тур.

- Бүгү чүвениң дылын дооза өккүнүп билир мен турарымда, хей-ле маргыжып олур силер! – дээш, өргезиниң үңгүрү куду шимеш дей берип тур.

Үгү биле Кускун Чашкаадайга чаргызын алыскаш, хомудааштан:

- Үгү, сен хүндүс чоруур болсаң, мен өлүрер мен – деп, Кускун кыжанып тур.

- Дүне чоруур болсуңза, Кускун сени мен өлүрер мен – деп, Үгү удур кыжангаш, какпак хаяның баары куду ужуп кире барган, а Кускун калбак хара эзимниң шыргайы куду ужуп кире барган.

Ол шии Үгү хүндүс ужуп болбас, Кускун дүне ужуп болбас апарган дээр чүве.

2. Айтырыг аайы-биле домакташкар.

- Кандыг кандыг куштар каяа таарышкан? Аңгаа чүү болган?
- Куштар чүнен боп бакташкан? Бакташкан ужурун тайылбырлагар.
- Оларга кандыг куш келген? Ол чүү дээн?
- Оларның маргыжының соонда чүү болган?

3. Тоолду чүге “Кускун биле Үгү” деп адаан? Өске кандыг ат берип болур?

4. Тоолду номчууш, сеңээ чүү боданды?

5. Тоолда чүнүң дугайында бижиин? Соңгууш тайылбырлагар.

- Куштар дугайында
- Куштар бакташкан дугайында
- Куштарның дылының дугайында
- Үгү биле Кускуннун хүндүс, дүне ушпас болганның дугайында

Сөстүң тайылбыры:

Чашкаадай - далаң келең куш, кижигилештир - кижигилештир, кептиг, малгылаштыр - чылгы кептиг киштээр, чивирлиг - чүглүг

6. “Кым эң көвей куштар билир?” деп аттыг оюн ойнагар.

Ойнаарда: Ийи азы дөрт дөрттен чыксаап тургаш, бурунгаар бир базардала, бир куштуң адын аайтыр. Адап албайн доктаан черинен казыттынар. Ынчангаш эң соонда көвей куш адын адаан кижиги тиилекчи болур.

7. Башкыгарнан кады сөстөрни моол болгаш тыва дыл куду орчууладып бижигер. Сөстөрнүң шын бижилгезин доктаадып алгар.

Тыва дылда	Моол дылда	Моол дылда	Тыва дылда
Үгү	.....	исгэрэх	.....
Кускун	.....	янцгаах	.....
Чашкаадай	.....	орилох	.....

8. Тоолда сөстөрни ажыглап, схемаларга таарыыр сөс каттыжышкынарнын чогаадып бижигер.

демдек ады + чүве ады

чүве ады + демдек ады

Үлегери: калбак хая, чалым хара

9. Көвей сек орнунга таарыыр сөстү тыпкаш, чечен сөстөрни четкилдигер.

- Бак кижиниң чоруу баарда, дээрде .....
- ..... кижиги көргенин чугаалаар. .... кижиги чигенин чугаалаар.

10. Үстүндө чечен сөстөргө четкилдеп бижиин сөстөр ..... болур.

- а. чүве аттары
- б. сан аттары
- в. удурланышкак уткалыг сөстөр

11. Тоолдан кылыг сөстөрүн чыып бижииш, кылыг сөзүнүң үелеринге өскерттип бижигер. Сөстөрнүң шын бижилгезин доктаадып алгар.

таваршып	таваршып тур	таварышкан	таваршыыр
.....			
.....			
.....			

12. Тывызыктарны тыпкар. Харыыларыңа ниитизинде бир ат бергер, оларны чүге хереглээр? Домак чогаадып бижигер.

Аргада чолдак ыт ээрип тур. (ыдлаб)	Дээжизинге кирген декпе хара
Ийи угбалышкының экти дең. (ычйах)	Ортузунга кирген дуң ак
Аксы чок-даа болса,	Ол бүгүдениң чаргызын кезер
Ал-шаараш диштиг. (ээрик)	Оолак сегээн шырайлыг. (кежиб)

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

1. Домактарның кол сөс, сөглөкчизин шыйгар. Кандыг айтырыгларга харыылаттынар?

- а. Кижилер кудумчуда шуужуп чоргулаан.
- б. Ыяштарның бүрүзү оңа барган.
- в. Уруглар дошка үргүлчү ойнаар.
- г. Бо чылын кат, чимис эки өскөн.
- д. Күскү ажилдар эгелеп тур.

2. Көзенекте үлегер аайынан ырла деп сөстү өскерттип, домак чогаадып бижигер.

Арыннар	Чаңгыстың саны	Көвейниң саны
1-ги	?	Ырлап турган бис.
2-ги	Ырлап турган сен.	?
3-кү	?	?
1-ги	?	Ырладымыс
2-ги	?	Ырладыгар.
3-кү	Ырлады.	?

3. Одуруг бүрүзүндө турар өске уткалыг бир сөстү тыпкаш, адаанан шыйгар.

- а. тарыыр, ажилдаар, ырлаан, бодаар.
- б. кылган, даараан, кезер, ажилдаан.
- в. бодап тур, кирээдээр, таартыыр, дыңнадыыр.
- г. чоруп тур, ап тур, уजार, дырап тур.

4. Сөстөртннң падеж кожумаан тодараткар. Дужунга + деп демдеглегер.

Сөстөр	А.п	Х.п	Б.п	О.п	Т.п	Ү.п	У.п
бызааңны							
дашка							
кушка							
өгде							
ээзи							
уруг							

5. Медээ домаан айтырыг домаа кылдыр өскертип бижигер.

- а. Беш дугаар ангини доостувус.
б. Чазын дош эрип, куштар келир.

- а. ....
.....?
б. ....
.....?

6. Сургуулулар дугайында “Таныштырылга” бижигер.

7. “Эртемниг оол” тоолдуң баатырларын бижииш, оларның аажы-чаңын тодараткар.

8. Чиге холбагар. Тоолду бижиирде:

- а. Башкы кезээ: 1. Маадырларга таварышкан чүүлдер болгаш тоолдуң кол кылдыныын бижиир.
б. Кол кезээ: 2. ... амыр чаагай чыргап тур иргин, чүү болган болду, ... болган иргин.
в. Соңгу кезээ: 3. ... Бурунгу шагда ....., эрте бурунгу шагда, шыяан ам, бурунгунуң мурнунда, буга деге мыйызы буступ дүжүп турар шагда.

9. Көзөнекте үлегер аайынан номчу деп сөстү өскертип, домак чогаадып четкилдеп бижигер.

Арыннар	Чаңгыстың саны	Көвейниң саны
1-ги	?	Номчуп турган бис.
2-ги	Номчуп турган сен.	?
3-кү	?	?
1-ги	?	Номчудувус.
2-ги	?	Номчудугар.
3-кү	Номчуду	?

10. Кылыг сөзү ... үеге өскерлиир.

а. үш   б. ийи   в. дөрт

11. “Кымыскааяк биле Үзүт-Ховаган” тоолдуң утказынга таарыыр чечен сөстөн тып бижигер.

12. Аң амытанга хамаарышкан ёзу-чаңчылдан бижииш, тайылбырлагар.

13. Көвей сек орнунга таарыыр сөстү тыпкаш, чечен сөстү четкилдеп бижигер.

Элбек дээш ..... мурнава,
Ээ чок дээш ..... мурнава.

14. Улустуң аас чогаалының төрелдерин адап бижигер.

.....

15. Чуртугарда турар черлер аттарын көвейниң санынга өскертип бижигер.

16. Дарыйгы йөрээлди кандыг үеде аайтыыр?

Тая аскырның саарынан,
Тарлан буганың мойнаа болсун.
Харнан ак болсун,
Сөөктен кадыг болсун.

а. мал чииктээрде   б. дүк саваарда   в. кидис каарда   г. чаа хеп кедерде

17. Падежтиң айтырыгларын бижигер.

а. Адаарының .....?
б. Хамаарыштырарының .....?
в. Бээриниң .....?
г. Онаарының .....?
д. Турарының .....?
е. Үнериниң .....?
ё. Углаарының .....?

18. Башкы, оолдар деп сөстөрни падежке өскертип бижигер.

19. Одуруг бүрүзүнде частырыглыг бижиин сөстү тыпкаш, чазап бижигер.

а. адашы, хары, хурааны, сигени, хаайы
б. оюну, мойну, аяа, каяа, ыяжы
в. аъттан, чүьке, эъттен, оъттаар, чаъстаар
г. сигенни, ыттар, ыытта, ыытыг, өгге
д. турар, дыва, тудуг, тудугжу
е. карган, гадыг, кичээл, кежиг
ё. тудар, дажы, биси, хеги

ЧОГААЛ НОМЧУУКАЙ

- Чогаалды түңнээр айтырыгларны чогаадып, айтырыгларны каап, домактажып өөрениир.

1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчууш, утказын домакташкар.

Хүлүмзүрүг

Бичии уруг муңгарап кылаштап чоруун бир кижиге куду көрүп хүлүмзүрөөн. Уругнуң ботсуг, чараш хүлүмзүрүү демги кижиниң сеткилин хөлзеткен. Сеткили хөлзеп, чаагай болган демги кижиге чоокта чаа бодунга дузалашкан бир адажынга өөргенин аайтпаанын сактып келген. Унуун бичии чагаажыгаш бижип, адажынга чедирген. Чагаажыгашты алган адажы улуг өөрүп, дүъшкү чем чиген чериниң чем дажыгжызынга холун агартып артык теңге берген. Чем дажыгжы оол кажандаа ындыг улуг теңге ап көрбөөн болгаш аажок өөрүп, өөнгө чанар орукта, хүнде бөргүн дозуп суранып олурар кырган суранчыга теңгезинен берген. Кырган суранчы сүрлүг улуг өөргөн. Ол суранчы ийи хүн дылының үстүнгө чүү-даа кагбаан турган. Ынчангаш кырны тодуг, өөрүшкүлүг самдар өөнгө келген. Ол туң-даа өөрүшкүлүг турган болгаш чаштыгаа дооп, дидиреп турган чаш эникти өөнгө кирип, чылыг хондуруп, үжүп өлүрүнөн авыраан. Эник чылыг хонуп, ашкыяк бодунга ээлдиг болганынга аажок өөргөн.

Дүн ортузунда бажың ыш-бус долуп, өрт үнгөн. Ыштың чыдын апкан эник дыңзыг дыңзыг ээрип, ашкыякты откурган. Ашкыяк оттуп, аалдарның эжиин хап, улусту откуруп, бажыңны-даа, улусту-даа өрттен хамгаалаан.

Бо бүгүдө чаңгыс кижиниң чаагай сеткил үндүрүп, хүлүмзүргенниң ачызы болган.
“Сургамжит өгүүлүүд” номнан

2. Чогаалды эштеригерге дыңналдыр дыңзыг номчугар.

3. Сөстөрнү болгаш сөс каттыжышыны тайылбырлагар.

- а. Хүлүмзүрүг ..... б. Чагаажыгаш ..... в. Суранчы .....
 г. “Дылының үстүнгө чүү-даа кагбаан” .....

4. Домактарны утказының аайынан чиге дараалалга кирип бижигер.

- а. Ыштың чыдын билген эник дыңзыг-дыңзыг ээрип, ашкыякты откурган.
 б. Уругнуң ботсуг, чараш хүлүмзүрүү демги кижиниң сеткилин хөлзеткен.
 в. Чагаажыгашты алган адажы улуг өөрүп, дүъшкү чем чиген черниң чем дажыгжызынга артык шай теңгезин төлөөн.

5. Кижилерниң эки мөзү-шынарларын адаан сөстөрнү чыып бижииш, ол дугайында арагарда домакташкар.

6. Бөлүктерге хуваажып алгаш, чогаал дугайында сураар айтырыгларны белеттегер. Өске бөлүктернен сурагар.

7. Баштай бөлүүгернен домактажып, көзенекти долдуруп, чогуур кол сөстөрни бижигер.

Болуушкуннар	Кым?	Кажан?	Кайда?
Хүлүмзүрээн	Бичии уруг	Кижиге таарышкаш	Кудумчуга
Сеткили хөлзээн			
Теңге берген			
Эникти өөнгө хондурган			
Өрт болган			

8. Кандыг айтырыг каап болурунун журун билээкей.

“Кым, кым куду көрүп хүлүмзүрээн?” дээн айтырыгга “Бичии уруг кудумчуга кижиге куду көрүп хүлүмзүрээн” деп номчуун чүүлүнөн билип алганын харыылаар. Харын айтырыгны билир чүүлүн сураарынан өске, **билбес чүүлүн билир ужун** эш-өөрү, башкылары болгаш өске улустан сураарын бо удаада өөренир бис. Чижээлээрге: “Ашкыяк чүгө самдар өггө турар?” деп сураарда, адажың боданып тургаш, “Чүгө дээрге ашкыяк теңге-мөңгүн чок, ядыы кижиге” деп сөзүглелде чок харыыны аайтыр.

Айтырыгны чогаадырда, **чүгө, чүү дээш, чүгө дээрге, кандыг-кандыг, сээнинен болса** ... дээн кептиг сөстөрни ажыглагар.

9. Сөзүглелге хамаарыштыр айтырыгнан чогааткар. Жежиктиң чогааткан айтырыгларынан чижек алгар. Чогааткан айтырыгыгарны бир бирээгернен сурагар.

Жежиктиң чогааткан айтырыглары:

- а. Уруг **чүү дээш** хүлүмзүрээн?
- б. Сөзүглелди **чүгө** “Хүлүмзүрүг” деп адаан?

Сээң чогааткан айтырыгың:

- а. ....?
- б. ....?

10. Дарыйгы сөзүглелди кичээнгейлиг номчууш, утказын тодараткар.

Сорулга

Көдээде турар бир сургуулдуң оолдары чапсар аразында дүне чагган харнан ойнап турган. Сургуулдуң кажаазы кылын харнан шуглаттынып, ап ак боп калганы оолдарга ёзулуг-ла бир чыргалдың оранында турган кептиг бодандырып, угаан ышкынгыжа ойнап турган. Башкы өөреникчилеринге:

- Оолдарым, бир оюн ойнаакай. Кажааның бир ийинен өске ийинге чедир хар кырынга хыйрайбайын, бичии бичиинен базып, мурнап четкен оол шаңналдыг –

дээн. Оолдар бүрүзү хыйрайбайын кажааның бир ийинге чедер ужун кичээнгейлиг кулаштап баштаан. Оюн доозулган соонда, башкы ханыга сөлеп каан чада кырынга үнүп көөрге, бир оолдан башказы улуг-бичии хыйрайган болган. Харын ол оолдуу кандыг-даа хыйрайган чүве чок болурда, башкы сүрлүг азаргап, канчап кулаштаанын сураан. Оол:

- Дээ турган ыяшты чүглөп чоруп турдум – дээн. Башкы ужурун билбейн катап сураан.

- Башкы, мен будум куду эмес, дээ ында каап каан ыяштан караам адырбаан мен. Орукта турган чүнү-даа оваарбайын, чүгле чедер ужурлуг черимни көрүп чоруй берсем, мынчап чиге кулаштап келдим – дээн.

Бо оолдан өскези сорулгага чедип ажылдаарының ужур-дузазын билип алган. Кижидунун сорулгазынга чедер ужун, орукта таарышкан чүүлге-даа ааданбайын, чүгле аңгаа бердинер херек. Ынчалбааза оруунан хыйрайып алдаршыыр.

“Сургамжит өгүүлүүд” номнан

11. Айтырыглар чогаадыыр мурнунда, дарыйгы чүүлдү кичээнгейлиг номчугар.

Чогаалды номчуп дооскаш, кижидунунгө чогаалдан бир сагыш, маадырларның дугайында кандыг-бир түңнел калыр. Ол дугайында адажыңарнан сурагар. Түңнээн айтырыгнан сураарда, **“Сээң бодалыңнан ....., Сээң номчуп билгениң ....., Тодаргайлаарга, ...-ну чүү деп бодап тур сен? ..... аразында деңнештирип көөрдө, ... деп бодап тур мен”** дээн сөстөрни ажыглагар.

12. Адаштарыгарнан чогаалдың кол утказы, маадырларның аажы-чаңының дугайында бодаан бодалын, кылган түңнелин сурагар. Чирвештиң чогааткан айтырыгларынан чижек алгар.

Чирвештиң чогааткан айтырыглары:

- а. **Сээң бодалыңнан**, ол оол кандыг оол? **Сен бодаарыңда**, ангигерде ындыг оол бар ба?
б. Сорулгага чедип ажылдаары ындыг кончуг херектиг чүүл бе? **Чүге?**

Сээң чогааткан айтырыгларың:

- а. ....?
б. ....?

13. Онаалгаларны кылгар.

- а. Сөзүглел каш кезектен тургустунган? Кезектерни аайткаш, адын адагар.
б. Сөзүглелдиң түңнел кезээниң утказын тодарадып, бижигер.

14. Айтырыгларга харыылагар.

- а. Сөзүглелден силер чүнү өөренип, билип алдыгар?
б. Сенде кандыг сорулгалар бар?

15. Сөстөрни моол дыл куду орчуулаткар. Оларның шын бижилгезин доктаадып алгар.

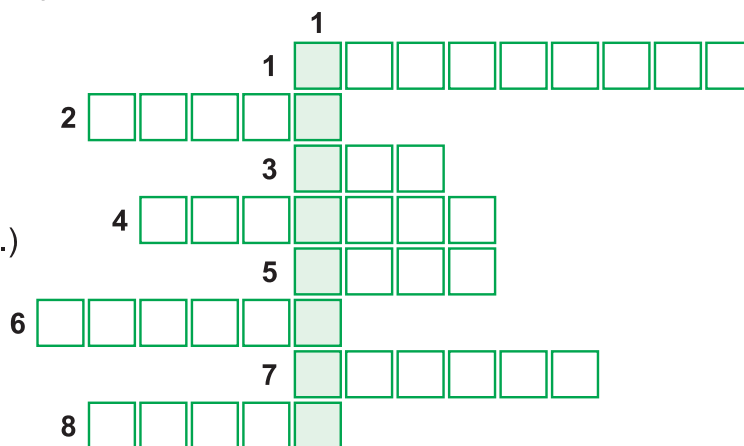
Тыва дылда	Моол дылда
чыргал	жаргал
сүрлүг азаргаар	...
тодарадып сураар	...
ужурун билир	...
оваарбайн	...

16. Тывызыкты тыпкаш, сөс чинчизин долдургар.

Тургузу: 1. Аас чогаалдың бир хевири.

Дооразы:

1. Хүн алдында хөлзеп турар
Чер кырынга челип турар. (...)
2. Хөндөйни куду
Көк буга челип олур. (...)
3. Ак кижиге ыглап доостуур. (...)
4. Балгаш өгнүң дүндүүнде,
Бардам оол кышкырды. (...)
5. Буга дег боттуг,
Бум далай ыттыг. (...)
6. Бөгтүргези бөген чайзан.
Ийи караа кызыл чайзан. (...)
7. Ыраажы оглум хыл ханыырлыг. (...)
8. Чалым хая чарт диди
Чалаңгаш оол үнүп келди. (...)

17. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Күн, салгын ийи кайзывыс артык күштүг бис деп маргыжып турган. Хенертен салгын “Мен сеңээ бодумнуң кай хире күштүүмнү бадылап көргүзөр мен” дээн. “Дээ ында турган ашкыякты көрүп тур сен бе? Мен ол ашкыяктың хөрөктээжин сеннен артык шулуун чештирип шыдаар мен” деп тур.

Бо мөөрейни чөпшээрген күн бир булуттуң артынга чаштып кире барган. Салгын улуг шуурган боп шууруп баштаан. Ынчалза-даа салгын күштүг шуурган тудум, ашкыяк хөрөктээжин быжыглап-ла тудуп турган. Адак соонда салгын дүжүп берип, күжү бастыырда, күн булут артынан үнүп келгеш, ашкыяк куду чылыг чымчак хүлүмзүрээн. Ону көргөн ашкыяктың арын-шырайы чазарлып, хөрөктээжин чешкен. Мөөрейге тиилеп үнген күн салгынга “найыралдажыышкын билен ээлдек чаң чонаада дарлалды тиилеп үнүп чоруун” дээн.

“Сургамжит өгүүлүүд” номнан

18. Арагарда домактажып, сөзүглелдин утказын тодараткар. Аттан бергер.
19. Адаштарыгарнан чогаалдың кол утказы, маадырларның аажы-чаңының дугайында бодаан бодалын, сөзүглелге хамаарыштыр кылган түңнелин сурагар. Белүктерге үлээжип алгаш, арагарда домактажып, айтырыглар чогааткар. Чогааткан айтырыгарны өске белүктүң уругларынан сурагар.

Сарыг-оолдуң чогааткан айтырыы:

1. Сээң бодалыңнан күн, салгын ийиниң дүрүнөн кандыг чорукту көргүскөн?
2. Шынында күн, салгын ийиниң кайызы күштүг деп бодап тур сен?

Мээң чогааткан айтырыгларым:

- а. ....?
- б. ....?

20. Тывызыктарны тыпкар. Тывызыктың харыыларынга таарты, ону өске кижилерге тыптырар “Сөс чинчи”-зи кылдыр чуругар.
- а. Булут ындындан дилги кулаа бакылаар. (.....)
  - б. Хаайы чок ыт,
Ирге чукшуду. (.....)
  - в. Адыш оюнча оътка,
Амытан кижичылынар. (.....)
  - г. Хол чок-даа болса, эжик тыртар,
Бут чок-даа болса, сеннен дүрген. (.....)
21. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчууш, утказын тодараткар.

Хулусун ыяш

Кыдат улустар хулусун ыяшты тарыырда, баштай үресинин черге көөп, суглаар. Башкы чыл үресинге кандыг-даа өскерилгелер үнбес. Үресинни дагый суглап бордаар. Ийи дугаар чылында-даа чер кырынга көскү үнүп келбес. Улаштыр үшкү, дөрткү чылдарда-даа үресинни суглап, бордай бээр. Ынчалза-даа хулусун база-ла үнбес.

Кыдат улустар сүрлүг шыдамныг бешки чылында-даа суглап, бордаан хевээр туруп тургаш, арай деп бешки чылдың адаанда хулусун ыяш көктеп, 2 ай иштинде 27 метр бедик боп өзер. Кижиниң бажынга эң-не баштай кирип келир айтырыг болса, “Хулусун ыяш 2 ай иштинде бе, азы 5 чылдың иштинде 27 метр бедик болган ба?” дээрзи. Бо айтырыгның харыызы билдингир – беш чылдың иштинде ол хире өскени ол.

Сүрлүг улуг шыдам үндүрүп, чөгенбейин ажилдаанның соонда, беш чыл суглап, бордаваан болса, хулусун өзөрүн коюп, бүрүлээр дугайында-даа аайтыр херек чок.

Чедиинкине чедери сүрлүг амыр. Кезек үеде ажилдап база кезек үеде шыдамныг манаар херек. Кылып турар ажылыгарга үргүлчү идегелдиг туруп, кажан-даа дүжүп бербегер.

“Сургамжит өгүүлүүд” номнан

22. Адаштарыгарнан чогаалдың кол утказының дугайында бодаан бодалын сурагар. Чогааткан айтырыгарны бир бирээгернен сурагар.

Сарыг-оолдуң чогааткан айтырыы:
 1. Хулусун ыяш өскүрер ужун кижиге кандыг шынар туруп херек деп бодап тур силер?
 2. Хулузун ыяштан чүнү кылыр? Ол кайда турар ыяш?

Мээң чогааткан айтырыгларым:
 а. ....?
 б. ....?

23. Тывызыкты тыпкаш, чуруун чуругар.

Сар-сар дааштыг,
 Сарыг дилги бөрттүг,
 Үстүме чиңге белдиг,
 Үжен ийи боттуг. (.....)

24. Сөстөрни чиге орнун тып, чечен сөстү тургускар. Аянныг номчугар.

а. Кербейн эдиин суг азынба,
 Даг ужулба кербейн эдээң.

б. Аът чуртка бак шоот,
 Шоот бак чорукка кижиге.

в. Кырны кадарганның хой тодуг,
 Хоп тодуг сүргенниң дылы.

25. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Чуларак
 (“Мээң олчам”)

Чаңгыс аъттыг, дөрт-беш хире өшкүлүг чораан улус бис. “Сүдү-биле шай борартып ижер хайыралдыг чүвелеримни, тоттур оъттап-оъттап, хөй сүттүг кээр силер. Тарады маңнашпаңар, бөлүк чоруңар” деп, авам оларын чамдыкта кижиге ышкаш эргеледип, чассыдып чагыг-сөзүн бербешаан, Кара-Туругже углай үндүр сүрүп тургулаар. Мен авамның оозун дыңнааш, “чугаа билир эвес, ол чүзү кижиге боор” деп бодап, бүдүү каттыргылаар мен. Ам бодап чоруурумга, амыдыралга ажыктыг ыя каш өшкүзүңге ынаа ындыг кончуг турган, а чагып-сургаары база-ла ужурлуг: демнигде күштүг дээни-ле ол боор оң. Авам өшкүлөриңге, оларның анайларыңга-даа – шуптузунга бир дески ынак.

А мен база-ла оларымга ынак мен. Ынчалза-даа шуптузунга бир дески эвес болдур ийин. Хорадаанда, шог, өөрүн чыккыладыр үскүлей бээр долгай мыйыстыг, улуг-ла дартагар ак өшкү бар чүве. Ону Долгай-Мыйыс деп шолалаар апарган бис. Тенээ дештип, долгай мыйыстарын өөрүнче дөгөй бээрге, мен артындан кедеп баргаш, ээжилеринче мырс-мырс кылдыр шыпкыштапкаш, дезиптер мен. А ол мени кезек сүрүп чоруй четпейн, мээң соомче хөлүйтүр кайгап туруп-туруп, өөрүнче “чөгөнчиимни” дээнзиг элейтип чоруй баар.

Долгай-Мыйыс бир-ле чазын төрүпкөн. Эртен эрте кымны-даа мурнай кажаага халып чеде берген мен. Өшкүлерим дүш чок кегженип чыдырлар. А чаңгыс-ла Долгай-Мыйыс азыгда ээртинип хөлзээн тур. Бичии мунгаш кажаа иштин долган тыныш бузун өттүр топтап көөрүмгө, ооң адаанда, көвүк ышкаш шөгжегер ак чүве чыдыр. Шимчеп алгырыпса-ла – чаш анай! Чавыс куу бажыңывыска далдырадып келгеш, авамга эгиш-тыныш-биле чугааладым. Ол өшкүдөн шала сезингеш, авамга ооргаланып, кажаа иштинче дидим кирген мен. Анайның чараш болгаш чаптанчы-даа кончуг. Чап-чаа чагган ак хар-ла! Ынчалза-даа теvedен демдектиг анай болган. Ийи кулак дөстөринден эгелээш, ийи чаагын куду баткаш, ийи чырыынга четкеш, сегел адаанче, чиңге үннүг дамырак дег, карарып бады барган дүктерлиг. Карарар чери чүгле ол! Ону харын ачамның чуларынга дөмейлеп турган мен. Бир-бир бодаарымга, хөмүр-биле өжөгээр чуруп, шыйып-даа каан чүве дег, кайгап-ла ханмас мен! Авам база-ла “По-о, тыпкан олчаңның чаражын аа, оглум” – деп, эң баштай магадаан. Долгай-Мыйыс чаптанчыг, чараш эр анай төрүп бээрге, ооң-биле найыралывыс экижээн. Анайын эмзирип ажаарынга чардыккаш, тенектенирин шуут кагган хире.

Баштай тыпкан олчамга ынаам аажок апарган. Чүгле ооң-биле үрелдежип, тудуп, суйбап туруксаам кээр! Оомга удаваанда-ла “Чуларак” деп шола ат тыпсы шаап бердим. Чуларагым хонук санында-ла улам өзүп, доругуп орган. Анаа черле турбас, дөскел чогу-ла кончуг! Өске өшкүнү оорлап эме бергеш, ойтур тептирип-даа алыр-ла. Эжин “Чоп хөлестеп чыдыр сен, тур, ойнаалы” дээнзиг быктынче дагыр мыйыстары-биле үстүре-даа бээр-ле. Бирде чавыс черден муңгаш кажаа кырынче үне халый берген, ында самнап дешкилээн-даа турар-ла...

Ох, дөскел чок-ла кулугур ийин! Бир-ле катап чанынга бичии хава кээрге, ону базынчактап, дагыр мыйызы-биле барып үстүрүпкеш, балдырын ызыртып алган чери база бар. Ол балыгга эм чаггаш шарып тургаш, арай боорда экирткен мен. Ол шуут чүгле мээң анайым болган. Ада-ием-даа, акым-даа: “Шолук-оолдуң тенек Чуларагы” дээрлер.

Хавадан даржыктыг харыы алгаш, ол элээн үр үе иштинде оожургаан. Анайымны кээргеп-даа, ам-на томаарыыр боор деп-даа бодап турган мен. Чүү катканың, сегээн соонда, дөспези база-ла хайныгып эгелээн...

Үе билдиртпейн эртип-ле турган. Ооң үүлгеткен “херээ” көвүдээн. Бир-ле ынчап опчоктанып маңнап тургаш, кажаа иштинге авамның өшкү саггаш, чанынга сыгыртаага салып алган сүдүн тө таварааш барган. Хорадааш, шыкпыыртаар дээрге, ол-бо былдааш, четтирбес болган...

Мен бирги классчы апарганымда, ол шору сергежик бооп өзе берген. Ындазында сергек болгаш дөспес чаңы хевээр. Аар портфельдиг школадан чанып оор мен. Чуларак ынчан бараанымны кайы ырактан көрүп каапса-ла, маң-биле уткуй кээр. Суйбап эргелеткеш, ооң ооргазынга портфелимни:

- Ам сен чүкте – дээш, чыпшыр шарып каггылаар мен.

Ол ону аартыктавас-даа, менден чыда калбас: маңнаарымга маңнап, оожумнаарымга, бажын бедидипкен чоргаары сүргей базып чоргулаар.

Кечил-оол Экер-оол

26. Сөзүглелди дагын номчууш, домактарны дараалалын дугаарлагар.

... Өшкүлерим дүш чок көгженип чыдырлар.

... Чаңгыс аъттыг, дөрт беш хире өшкүлүг чоруун улус бис.

... Баштай тыпкан олчамга ынаам аажок апарган мен.

... Долгай-Мыйыс чаптанчыг эр анай төрүп бээрге, ооң-биле найыралывыс эгелээн.

28. Сөзүглел дугайында айтырыгнан чогааткаш, бир бирээгернен айтыргар.

Салбактың чогааткан айтырыы:

1. Оолдуң баштай тыпкан олчазы чүүл?
2. Ол тыпкан олчазынга кандыг шола ат берген? Чүгө?
3. Сээң бодалыңнан сөзүглелде болуушкун кайда боп тур?
4. Чуларак кымның эжелиг анайы?

Мээң чогааткан айтырыгларым:

1. ....?
2. ....?
3. ....?
4. ....?

30. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Боо чүктээн сыын

(Болган таварылга)

Аңчы кижиге кандыг-кандыг ужуралдар таварышпас дээр: хөктүг, каттырынчыг, хомуданчыг, кударанчыг,...

Казарбай ашак – аныяандан тура-ла аңчы. Олчалыг келзе, ооң эъдин чүгле боттары чивес, кожа өглеринге өкпе-дарыш чок үлөп бээр чаңчылдыг. Аңнаанда кырып туруп бербес, чаңгысты-ла ужургаш, соксап каар. «Өөрлөштир өзүп-төрүп чораайлар аан» - дээр. Ооң аңчы амыдыралының сөөлгү чылдарында эң ховар кударанчыг таварылга болган чүве-дир. Олар ынчан Ак-Хемниң Адар-Төш аксынга чурттап турган.

Ырак-чоокче анаа чорук кылып үнүптерде безин боду-биле кады кыраан дүүргезин ол эгинден черле дүжүрбес. Оозунга камныы аажок: аштап-чүлгүп, тудуп суйбап, чаш уругулаштыр ажаап, карактаар. Боозун чүктеп алгаш, төрээн чериниң арга-эзимин эргип-кезип, селгүүстөп кылаштаарынга дыка ынак. Ол Адар-Төште Пөштүг, Адыг-Маңнаар дээш, ооң соңгу болгаш мурнуу чүгүнче улажып чорупкан Остуг-Өзен,

Херемечи, Инек-Чуглур, Хаактыг-Ажык болгаш Чаа-Хөл бажының арга-эзим шыпкан тайга-сыннарын, улуг-биче дагларын, арттарын кезип, хонуп-дүжүп шаг болган.

Чай адакталып турда, бир-ле кааң хүндүс орлан-шогаа ортун кызын ушкаргаш, каттап, тооруктап алыр дээш, Адар-Төштүң иштин өрү аңчы чортуп үнүп каан. Дүүргезин база-ла эгин ажыр чүъктепкен чораан. Дөңгеликтер аразы-биле, ушкан ыяш ос-хорумунуң адаа-биле ынаар-ла, тамы дүвүнде дег, дыңналыр-дыңналбас шулурткайнып агып чыдар кара суглуг өзен иштин өрү чорткаш, бичии деспек кырынга үнүп келгеннер. Хүн дал дүъш апарган, изии-даа кончуг. Аңаа бичии дыштаныр дээш аъттан дүшкеннер. Оъттап алзын дээш Чоржаң-Доруун көстээш, салыпкан.

Ашак боозун эгинден дүжүргеш, дытка чөлөндир тургузуп кааш, октуг холалар сугар дайказын чанынга салгаш, кезек ийленип чыткан.

- Ой, ачай, дөө ол хорумда адыр мыйыстыг чүве шимчеп тур, чүл ол? – деп, уруу сымыраны аарак айтырган.

- Ойт, сыын-дыр, уруум – дээш, холу дегийт-ле боозунда барган. Дайказының аксын ажа тыртып көөрге, өштүг чүве дег, борбак октуг чаңгыс-ла хола чораан.

- Часса, часпаза-даа ол-ла, хамаан – дээш, ашак чааскаан чоокшуладыр кедеп чорупкан. Уруу ийи кулаан дуй тудуп алгаш, демги шимчеп турар адыр мыйыстарлыг чүведен карак албайн олурган. Аңчы Казарбай чиге шыгаап-шыгаап «көң-не» кылган. Араан-шораан адыр мыйыстыг сыын хая-дажын казырадыр кээп дүшкен. Уруунче хол булгаарга, оозу маңнап чоруп орган.

- Ол-дур, уруум, ужуруп кагдым, ачаң чазар эвес. Ам ооң эът-кежин изигде канчап союп-бузуп алыр чоор. Каттап-даа канчаар бис, мынча улуг олчалыг болган улус. Чоржаң-Доруувуска чүдүргеш, боттарывыс чадаг кылаштажыр болган-дыр бис – дээш, боо чаза туткан черинге-ле даңза, хавын ужулгаш, таваар таакпылай берген.

Кезек олургаш, адашкылар олчазынче базып чорупканнар. Чеде бээрге, кончуг-даа улуг сыын өлүг-диригниң аразында бичии шимчеп каап, турарын оралдажып чыткан. Кызы коргуп, сыынны кээрге бергеш, чоон дыт артынга барып чаштып турупкан. Ашак дүвү-далаш-биле боозунуң демир унунуң бажындан тудуп алгаш, ооң ужазы-биле мыйыс дөзүнче углай дүжүрүп чорда, чаян бооп, сыын бажын бир ийинче шимчеш кылган. Боонуң ужазы чанында улуг дашка барып «чык» дээн соонда, ашактың холу аарый бээр орта, оозун салыпкан. Боонуң чүктээр муңгаш баа сыынның адыр мыйызынче кедирли берген бооп-тур. Оон сыын туп-тура халааш, арга-дажын казырадыр маңнап чоруй барган. Адыр-адыр мыйыстарында боо халаңнадып алган сыынның соондан адашкылар ыт чок көрүп туруп калганнар.

Ок мыйыс дөзүн кыйзы дээрге, кезек моорап чыткан сыын бооп-тур. А ооң кадында мырыңай кулак адаанда улуг дашка бир «чык» дээрге, девидей бербейн канчаар! Тын – алдын!..

Хоочун аңчы барык бүгү назынында эдилеп келген камныг эдин сыынга ынчаар «шаңнап» азындырып каан-дыр.

- О-ох, уруум, хайыраан боом сагыжымдан ыравайн-дыр – дивишаан, кат чыып элейтип турган.

Оон бээр үр үе эрткен. Адар-Төштүң болгаш ооң чоок-кавызында арга-эзимнерде боо чүктээн сыын ам та бар, та чок! Бир эвес ол чоок-кавыда сыын мыйызында боо көрзүңөргө-ле, хоочун аңчы Казарбайның дүүргези-дир деп билип алыр силер, эргим аңчылар болгаш эрткен-дүшкен чорумалдар.

Кечил-оол Экер-оол

31. Дарыйгы айтырыгларны ажыглап, сөзүглелдин кол утказын тодараткар.

Чижек айтырыглар:

1. Чогаалда болушкун кайда боп тур?
2. Казарбай ашкыяк чүнү кылыр кижиге?
3. Ол уруунан кады кайнаар чоруун?
4. Сыын чүгө өлбээн? азы Ашкыяк сыынны канчанган?
5. Ашкыяк сыыга боозун чүгө алзыпкан?
6. Ашкыяктың боозу тывылган ирги бе?

32. Домактарны номчууш, таарыыр харыыны соңугар.

- а. Аңчы кижиге хөктүг ужуралдар таарышпас. Шын / Меге
- б. Казырапай ашак шаанан мал малдап чоруун. Шын / Меге
- в. Аңнап келгеш, кожа өглеринге олчазын үлээшпес турган. Шын / Меге
- г. Казырапайның боозун сыын чүктээш барган. Шын / Меге

34. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчууш, чүнүң дугайында болурун домакташкар.

Арзылаң, Күске ийи

Араатынның хааны Арзылаң арга иштинге аңнап чорууш, уйгузурап, уязыга кээп удуй барган. Ынчалгыжа бир бичии Күске алды үстүнен маңнааш, удутпайын каан. Арзылаң туруп келгеш, Күскени тудуп алган. Адыжынга ону адыштап алгаш, өлүрериниң бажында Күске өршээл сурап мынча дээн:

- Мени өлүрбөнен. Бир хүн сеңгээ дузам чедип калыр ба, кайыын билир сен – дээн. Арзылаң Күскениң сөзүн дыңнааш, каткызы кээп:

- Сен мындыг ырвыска бичии хиреңде, меңээ канчап дузалаар сен? Че, канчаар сени дириг калдырайым – дээн.

Оон соңгаар каш ай өткен. Бир хүн Арзылаң аңчының дузаанга дүжүп калган. Канчап халып дүжүп турза-даа, дузактан үнүп шыдаваан. Харын ынчалгыжа амдыы тынын өршээн күске ол арага чорууш, Арзылаңны көрүп каан. Унуун дораан-на дузактың кендириң үзе ызыргаш, Арзылаңны божуткан. Күске тургаш Арзылаңга:

- Сен мени бичии деп коскан ийик сен. Ам көрдүң бе, мен тыныңны авырап шыдадым – дээн.

Арзылаң унуун соңгаар кандыг-даа бичии дузаның харыызы бар дээринге идегээр болган.

35. Адажыгарнан чогаалдан чүнү билип алган чүүлүн болгаш чогаалдың баатырларының дугайында сурагар. Кижиге бүрүзү сөзүглелге хамаарыштыр айтырыглар чогааткар. Чогааткан айтырыгыгарны бир бирээгернен сурагар.

Көк-Уругнуң чогааткан айтырыгы:

1. Күске арзылаңга чүү дээш дузалаан?
2. Мен адамжымга билбээн чүвезин аайтып берсем, ол дуза болур ба?
3. Сен кижилерге дузалап турган сен бе?

Мээң чогааткан айтырыгыгарым:

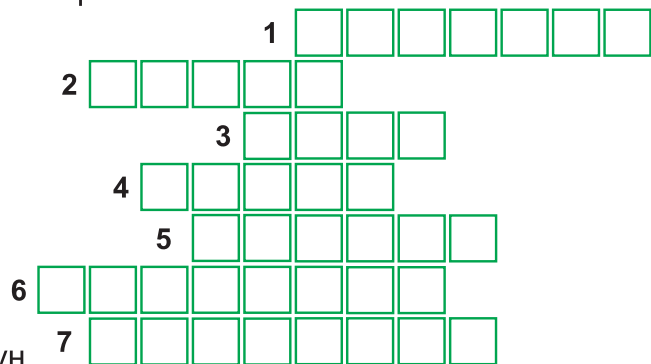
1. ....?
2. ....?
3. ....?

36. Чогаалдың баатырларын солуп, дагын номчугар. Сөзүглелде адаан шыйган сөстөрни адаанда дугаар бүрүзүнде кириген сөстөрнен утказынга тааржыырын соңгуп, дагын номчугар.

- а. Ирбис, пар, бөр, арзылаң.
- б. Күжүген, өрге, күске, тарваан.
- в. Үнгүрге, дузаанга, каскан үтке.
- г. Чепти, арванчыны, багны, кендирни.

37. Сөс чинчизин тыпкар.

1. Чүвени айтырып турарда ... демдээ каар.
2. Суг кужу.
3. Аъттың херексели.
4. Дөрбелчин боттуг
Дөрт чүгүнде аттыг (...)
5. “Аянгат цагийн тууж” чогаалдың
чогаалчызы.
6. Моол күрүнениң эң бедик даа.
7. Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл сумун
девискээринде турар хөл.

38. Көвей сек орнунга утказы таарыыр сөстөрнен тып, чечен сөстөрни четкилдеп бижигер.

а. Бодуңну богдага	б. Чаш дээш .....
Эжиңни эникке	Чавыдак дээш .....
в. Сагыштың бичези	г. Чаваа аътты .....
Саваның улуу	Чаш кижини .....

Ажыглаар сөстөр: базымба, шоотпа, бодава, бодава, түредип, коргудуп, эки, эки

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУС

- Дылывыс, төөгүвүс, оран чуртувус, ада-өгбелеривис-биле чоргаарланып чоруур чорукка өөрениир.
- Оларны судулап, хамгаалап чоруурунун дугайында өөрениир.

1. Сөзүглелди номчууш, утказын домакташкар.

- Бис кайда чурттап турар бис?
- Бистиң чоок төрелдеривис делегейниң кайзында чурттап турар?
- Тыва кижилерниң дугайында кайыын билип ап болур?

2. Онаалганы кылгар.

- Номчуурда, кол утказын билип номчугар.
- Утказы билдинбес сөстөрни демдеглеп алгаш, хоочулажып билип алгар.

Алдай тывалары

Сериин салгын сергирээн Цэнгэл чурту эрте буруннан бээр бистиң тыва хан төрөл ада-өгбелеривистиң чурту. Октаргайның ак салгыны орайын суйбаан, ак харлыг дагларлыг чуртту Алдай деп эрте шагнан бээр адап келген. Алдай дээрзи арт кертиинде овааларлыг, даг сынында аңы-меңи үзээлээн, чарык санынан аржаан суу каккан, ой-чигинде кат дожулаазы сывын угбайын халаңнаан, беш чүзүн малдың одар белчири декси, дыт, пөш, тал, хадыңы ос-чээрген боп үглүп дүжүп чыдар бо байлак чуртту ада-өгбөвис эрте буруннан бээр эжелеп, чеже үениң дургузунда ээлеп амыдырап келген. Ажы-төлү бистерге өнчү кылып бээр дээш, хары дайызынны чагдатпайын, амыдырап келген. “Алдайның ала хөөзү болса дээдистиң ыдыктаан чурту, ындыг болгаш кажан-даа чаа-чалбак болбас, маңаа амыдыраан кижилер аш-түренги көрбөс чүвө дивейкпе” деп, бурунгу улуглар биске өөредип келген.

Тывалар бо чуртту чурттаанынан бээр чеже үе эртип, чеже хар чагганын кым билир. Чүгө дизе бижик ном тыптыырынан мурун өгбелеривис аңын аңнап, малын малдап, чер-чуртун ээлеп чоруун дээрзи билдингир. Ындыг болгаш бистиң чуртка чер дүвү ырактан Бай хөлден, Саха чуртундан, Саян сынынан, Таңды даанан, Арзайты, Барлык, Хоор орук черинен чыгып кээп, тывалар деп улуг атты чаглак кылып чурттай берген. Ооң херечизи иргиттер, сояннар, таңдылыр, шанагаштар, хөйүктөр, чаг-тывалар, делеглер, бургууттар, хара-салдар, хара-төштер болур.

Хураан-Хөл, Кодан-Хөл, Марга-Хөл, Даян-Хөл, Хара-Хөл, Ак-Хөл, Балыктыг-Хөлдүң быйыраңнаажын көрүп, чалгыының хөгжүм аялгазын дыңнап, Хомду, Харааты, Ак-Хем, Ээви-Хем, Тураган-Хемниң шулураажын дыңнап өскөн тыва кижии омак болбайын канчаар, сөскүр, чечен, мерген болбайын канчаар.

(Алдай сыннарының аялгазы номнан. 2016. Улаанбаатар)

3. Номчуун сөзүглелдин утказын хоочулашкар.

- Бис төрөөн чуртувустуң дугайында кандыг чүүлдерни билип алдывыс?
- Тыва кижии омак, сөскүр, чечен, мерген болурунуң ужуру чүдө деп бодаар силер?
- Бис Моолдуң кай кезиинде чурттап турар бис? Чуруктан тываакай.

- г. Чуруктан Моолдуң кай аймактарынан хилилеп турарын тыпкар?
- д. Чер-чуртувуста кандыг ончагай чүүлдер бар? Даглар, хем-суг, хөлдер, алдарлыг кижилер, болуушкуннар дугайында чугаалашкар.
- е. Хуу чүве аттарын тып чугаалашкаш, оларны черлер аттары, хемнер, хөлдер аттары, даглар аттары, кижиге хамаарышкан аттар дээн чижектиг ылгап бижигер.

4. Шүлүктү номчугар.

- а. Кичээнгейни каап, кол утказын билип номчугар.
- б. Утказы билдинбес сөстөрни демдеглеп алгаш, ону хоочулажып билип алгар.

Мен тыва мен

Ая, саадаан азынгаш,
 Аңнап чоруун тыва мен.
 Ак-Хем, Хомду, Хараатыга
 Амыдырап өскөн тыва мен.
 Хем хем сугларга
 Кежиг кагган тыва мен.
 Кертик, баалык черлерге
 Оваа тургускан тыва мен.
 Хатгал, Бийскниң оруунга
 Чиң тээн тыва мен.
 Харлыг меңги дагларга
 Чуңгу салган тыва мен.
 Байкаловтуң шеринге
 Бажым каткан тыва мен.
 Партизанның шеринге
 Тулчуп чоруун Тыва мен.
 Суур, хоорай тургузуп,
 Тудугжу болган тыва мен.
 Сургуул школаны тургускаш,
 Өөреникчи болган тыва мен.
 Араттың негделин тургузуп,
 Кежигүн болган тыва мен.
 Арвай, тараа чайгалдырып,
 Тараачы болган тыва мен.
 Сүрүк малын өскүрүп,
 Мактадып чоруун тыва мен.
 Сүхе чанжынның одону-биле
 Шаңнадып чоруун тыва мен.

Халх-Хем, Хаай-Орукка
Тулчуп чоруун тыва мен.
Кызыл туктуң одуну-биле
Шаңнадып чоруун тыва мен.

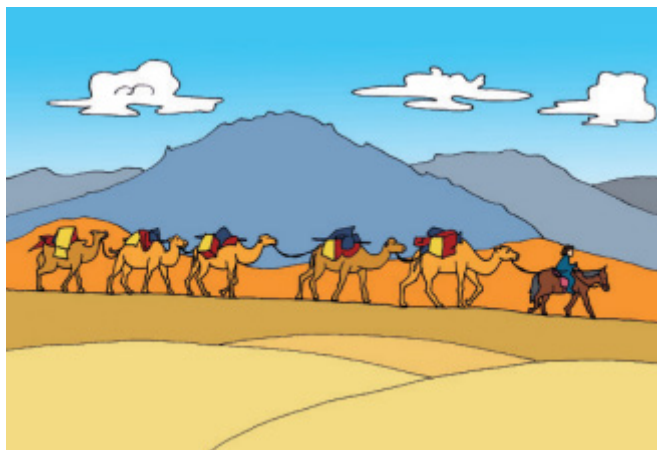
Хүннү күрөнниң шаанда
Чурттап чоруун тыва мен.
Күштүг манчы келсе-даа
Каггаш деспээн чуртум бо.

Мен тыва мен.

Тыва деп адымга чоргаар мен.

Мен тыва мен.

Ханым тыва, чүрээм тыва.

Бургууд сөөктүг Даишжав оглу Винтов

5. Онаалганы күүсеткер.

Өгбелеривис эрте шагда кандыг үүле-херекти бүдүрүп, кылып чоруун дугайында хоочулашкаш, кылдыныгларын сөс каттыжыышкын кылдыр кысказы-биле бижигер.

Үлөгери: тулчуп чоруун, тудуг туткан, ...

6. Шүлүктен силерге солун болган кезээн соңгууш бижип алгар, чүге солун болганын тайылбырлап аайткар.

7. Чуртувустуң ат-алдарлыг кижилериниң дугайында билип алаакай.

Моолда Цэнгэл сумунда чурттап турар тывалар 1921 чылда хувискаалдың үүле-херээнге киржип, Толбо хөлдүң дайынга киржип, маадырлыг кавыяа тургускан. Араттың хувискаалының партизаны П.Ноост, киржикчилер Т.Дорж, Намзан, Паран, Казыбай, Д.Цагаан, Гээшиг, Бадарч, Бэмбээ, Цэвэг, Хөх дээн дайынчы баатырларны бис утпас бис.

1939 чылда Халх-Голдуң дайынынга дайынчы маадырлар Д.Гармаа, Б.Тарав киришкен. 1945 чылда Б.Лэгшид, Э.Батвай, А.Батвай, Н.Норов, Ч.Зодов, Ш.Өнөржав, Б.Аюуш, Т.Дорж, Ш.Зоноров, Ж.Цэвэг, Ц.Жанчив дээн дайынчылар дайылдажып чоруун.

Барыын кызыгаарның тулчуушкунунга Х.Галсан, Б.Халтар, Т.Бапар, Б.Зоч, Д.Зундуй, С.Санжид дээн дайынчылар киришкен.

Хувискаалдыг дайынның ахмадтары: Ш.Өнөржав, Ж.Гагаа

Моол Улустуң (БНМАУ) улуг хуралының төлээлери: Ноост, Ёндоо, Д.Уртнасан.

Улустуң биче хуралдың кежигүннери: Д.Уртнасан
 Араттың улуг хуралының депутаттары: Э.Батвай, Ш.Балдан, Б.Дүгэрэг,
 А.Дэмбэрэл, Хөдсөн, Д.Адьяа, Ж.Магсар, Ч.Чунай, С.Цэцэг.

Моол улустуң кавыяалыг ажилдакчылары: Д.Жамбаа, Б.Барнишка,
 Я.Шуурав, Д.Шагдар, Г.Заанхүү, Ч.Галсан, Х.Мягмар

Тыва Республиканың кавыяалыг ажилдакчылары: Б.Өөхий, О.Гантөмөр,
 А.Ариунаа, Л.Өнөрчимэг, Г.Золбаяр.

Моол улустуң алдарлыг малчыннары: С.Цэцэг, Ц.Алдар, З.Аюуш,
 С.Шархүү, Т.Орломжав, Б.Бохай, Г.Халтархүү, Ч.Борхүү, Д.Пунцаг.

Алдарлыг аңчылар: Ж.Магсар, Ж.Цэвэг, Г.Чоён, Д.Цагаанхүү.

8. Ада-өгбелерниң чуртунга болуп турган болуушкуннарны, төрээн чуртувусту хары дайызыннан канчап хамгаалап чоруунун хоочулашкар.
9. Амгы үеде чуртталгавыс чырык чаагай болурунга өгбелеривис улуг үүлени кылып чоруун болса, бис бо баатырларның салгалдары бис. Бисте чоргаарланыыр чүүлдер көвей. Чоргаарал деп чүл? Хоочулажып тургаш, төлевилел ёзугаар чогаадыг бижиикей.

Мээң чоргааралым

- а. Бодун таныштырар.
- б. Төрээн чер-чуртунуң дугайында бижиир.
- в. Төрээн чер-чуртунуң амгы үеде байдалының дугайында бижиир.
- г. Чүүнен чоргаарланып чоруурунуң дугайында бижиир.
- д. Чүге чоргааралдыг болганының дугайында бижиир.

10. а. Шүлүктү номчугар.

- б. Утказы билдинбес сөстөрни демдеглек алгаш, тодараткар.
- в. Номчуун чүүлүвүстен чүнү билип, алганывысты аайтыккай.

Чаяанныг чуртум

Булут богааланган бедик Алдайымны
 Бодум улузум каап көжүп-ле тур.
 Бузут улус кээп өзүп-ле чор
 Бузутка, ботка чала шамнап чарбаныыр эмес.
 Бууккан сеткилимниң ажыг одун сыырып,
 Иштимде ишкирнип-ле чор мен.

Чайлаг, күзээнде дистинчип, чирийип-ле олулар,
 Чуртум өглери, кайнаар чүге көштүгер?

Чыргал човалаңга чаавы-ла чыглып үлежиир,
 Чаагай ха-дуңмам кайда чор силер?
 Чаяанныг чуртугарны өскүссүреди каггаш,
 Чолбунсурап чүгө быдырадыгар?
 Өске чуртка чаяан салымын кошкан
 Өөр улузум силерни чоктап-ла чор мен.

Өлең өскөн өөгөрниң орну,
 Өөр чылыг шырайыгар,
 Өкпе-чүрээмни ыстадып-ла, сыргырадып-ла чору ий.
 Өрү көк дээрдээги өгбелервистиң сүнезини-даа
 Өкпелеп биске муңгарап-ла чоруун йоң.

Чааш, чавыс дөңнерлиг,
 Калга черинге
 Чыргай, човай амьдарап-ла чор боор силер.
 Чуртун ээлээр салымныг үре-будагарга
 Чаяанныг чуртугар Алдайда деп,
 Чагып чор боор силер.

Чуртувуска мөөңежиир чаагай үлүг
 Черле бисти ойбас,
 Чаавы-ла бир кээп таарыыр.
 Эвээжеп диксирээш, бузутка бастырылган ха-дуңмагар
 Ээлээн боп чор, төрээн Алдайыгарны.

Ээлче халаглыг бо орчалаңның
 Экизи-багын базар чамын эдере
 Ээлээр-ле боор бис оң, чуртувусту.
 Энерелдиг буурулдарывыстың арбак, арманы
 Агайлап база бисти дүжүүр йоң.

Тыва төөзүвүс өрү тыртынып угаан каттыжар болсавыс,
 Дажывыс өрү чуглуп, ажыл-үүлөвис ала чайгаар аайлажыыр.
 Төрээн чуртувустуң саптык, сагызыны дириг
 Сагыш сеткиливистиң одун көзээр.
 Төрөл чонувустуң сүр-сүлдези бедик
 Хей-аъдывыстың кудун көктээр.

Мен тыва мен дээр чүдээнивис бар.
 Тыва бистерниң дигивис каттыжар
 Дажывыс өрү чаштаар
 Чаяан салым барында-ла бар.

Иргит сөөктүг Жамбаа оглу Баярхүү

- г. Шүлүктү одуруглар аайынан дагын номчууш, хоочулашкаш, айтырыгларга харыылагар.

1. Чүнүң дугайында шүлүк деп бодап тур силер?
2. Кижилер чүгө өскөн төрээн ада-чуртунга ынак болур?
3. Сүр-сүлде, хей аът, чүдээн, чаян-салым, дик деп сөстөрнүң утказын тайылбырлап хоочулашкар.
4. Шүлүкте чажыт утка бар ба? Бар болса чүнүң дугайында ирги?
5. Амгы үениң аныяктары, уруглар, оолдары бистер төрээн чуртувустуң хөгжүлдезинге бичии-даа болса үлүг-хуувусту, дузавысты канчап киирер ужурлуг бис?

11. Төлөвилел ёзугаар чогаадыг бижигер.

Мээң сорулгам

- а. Бодун таныштырар.
  - б. Ам канчап өөренип турарының дугайында бижиир.
  - в. Келир үеде чедер сорулгазының дугайында бижиир.
  - г. Күзел сорулгазын боттандыра дээш, шырмаярының ужур дузазының дугайында бижиир.
  - д. Төрээн чуртунга кылыр үүлө-херээниң дугайында бижиир.
- б. Бижиин чогаадыын кижини бүрүзү ангиге номчуп, таныштырар. Өскөлери кичээнгейлиг дыңнап, чогаадыг дугайында саналын аайтыр. Чогаадыгның ээзи саналдар ёзугаар чогаадыын экижидип бижиир.
  - в. Кижини бүрүзү экижидип бижиин чогаадыын номчууш, эң эки чогаадыгны шылгарадыр.

Хомду тывалары

- 2 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчууш, утказын домакташкар.

Дарганның хөөрүү

Бо удаада Ховд аймактың дарганнарның хөөрүүнен таныштыраакай. Ховд аймаа бурун шагнан тывалар аразында доңгак сөөктүг кижилери үе салгап келген уран дарганнарынан алдарлыг. Өшкү кезинен кылган хөөрүктөр дарганнарның кол херексели болурунан өске оларның чүдээни боп турар. Эрги санның 9, 19, 29-туң хүннеринде хөөрүктү дагыыр “сыр кагар” ёзулалды олар кылыр. Ук ёзулалды тынныг хөөрүктүг дарган-на кылыр.

Хөөрүүн бодунуң өөнөн от ап кыпсыыр ужурунан өске аалга дамчыдары, турган черин солугуру болгаш оорнуң эт чүвезин кылыры хоруглуг болур. Хөөрүктү өгнүң барыын соңгу чүгүнге тургузар болгаш ооң кыдыынга азы хөөрүктүң орнунга чүгээр кижини олурарын шээрлээр ёзун бар. Хөөрүктүң кыдыынга чүгле дарган боду олуруп хөөрүүн базар.

Баштайгы сылдыс үнүп, имир дүжер үеде дарган өгнүң дөрүнге чуланы өөскүдүп, хөөрүкке белеттээн тускай хөмүрнү кывыскаш, ха-дуңмалары, кожаа аалдың улустарының эккелген аъш-чем, ааршы, быштак, артыш, үзүн хөөрүктүң кыдыынга

каар. Дарган оларның дээжизин хөөрүктүң бурганы Дамдин Дорлигка өргүп, чалбарып тейлээр. Келген улус база ээлчегнен чалбарып, тейлээр. Унуун кызыткан изиг темирни дөжүнүң кырынга каггаш, улуг пасканан 3 удаа каггар. Кагарда темирниң чалбыыжы чүк-чүк куду чаштап турса, ол чылында кижиге болгаш малмаган аарыг човулаң чок, амыр тайыбың турарының шинчизи болур. Ол кызыткан темирин хөөрүктүң кыдыында белеттеп каан савалыг, артыштыг сугга суггарда, суг хайнып турар. Ону аршаан деп адаар болгаш чыылган бүхү кижиге арны холун чуп, бодун арыглаар чаңчылдыг.

2. Утказы билдинбес сөстөрни бижииш, арагарда домактажып билип алгар.

3. Айтырыгга харыылагар.

- Ховду тывалары кайда турар? Оларның дугайында өске дыңнаан чүүлүгерни бир бирээгерге аайтып бергер.
- Чуруктарны кичээнгейлиг көргер. Оларны мурнунда көрүп турган силер бе?

- “Сыр кагар” ёзулал деп чүүл?

4. Чиге харыыны соңугар.

- Хомду тывалары дарганның хөөрүүнен алдарлыг. (Шын / Меге)
- Хөөрүктү шары кежинен кылыр. (Шын / Меге)
- Хөөрүктү дарганнан өске чүгээр кижилер тудуп болур. (Шын / Меге)
- Оорнуң эдинен хөөрүкке дарган ажылын кылып болбас. (Шын / Меге)
- “Сыр кагар” ёзулалды эргиниң тостуң хүннеринде кылыр. (Шын / Меге)
- Хөөрүк өгнүң барыын мурнуу чүгүнге турар. (Шын / Меге)
- Темирниң чалбыыжы чүк-чүк куду чаштап турса эки. (Шын / Меге)

5. Домактарның кол кежигүннерин тып, шыйгар.

а. Хомду тывалары Ховд аймактың төвүндө болгаш Буянт сумунда чурттап турар. б. Аныяктар күвээ чүгүртүүр, ак ыяш тывар, эдек туттунчуур болгаш хорул дээн оюннар ойнаар. в. Бо оюннар оолдарның дыл домаа, угаан бодалы хөгжүүрүнгө болгаш аразында харылзажырынга улуг дузалыг боп турар. г. Оолдар чайгы дыштанылга үезинде тыва дылын өөренип турар.

6. “Тыва хеп – мээң чоргааралым” аттыг чогаадыг бижигер. Чуруктарны ажыглагар.

7. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

“Цаатан” тывалар

Бистиң Моол оранывыстың соңгу чүгүндө иви малдап чурттап чоруур тыва чонну “цаатаннар” деп адап турар бис. Ол улус шынында болса, тывалар дээрин билир бис. Олар ак тоду, хара тоду, соян, кыргыс, ханачы, маады, балыкчы, куулар сөөктүг боп турар.

Хөвсгөл аймактың Цагааннуур сумунда барыын, чүүн тайгада чурттап, амыдырап чоруурлар. Олар Улаанбаатар хоорайнан 1000 километр, Хөвсгөл аймактың төвүнөн 300 хире километр Цагааннуур сумуннан 50-70 хире километр ыраак бедик тайгада чурттап турар. Ол тайга кыжын 29-53 градус соок, чайын 12-23 градус чедир чылыг болур. Соңгу чүгү

Саян даглары болгаш эң-не бедик чери Холбон даа болур.

1955 чылда оларны Моолдуң албан ёзугаар чурттакчызы кылдыр санап бижиин. 1960 чылдарда 574 иви мал, 30 өреге турган. 1985 чылда Араттың Улуг Хуралының 245 дугаар чарлык, Сайттарның Чөвүлелиниң 26 дугаар доктаалы-биле Цагааннуур сумунну чаанан тургузар кылдыр шиитпирлеп, 143 өреге, 500 хире кижилиг, 682 иви, 2900 баш малдыг, 1 сая төгрөг хире хөреңгилиг сумун тургустунган.

Цагааннуур сумун 540,8 муң га чер чурттуг, Тыва, Буриад улустарнан болгаш Хөвсгөл аймактың Ханх, Ренчинлхүмбэ, Улаан-Уул сумуннарнан хилилээр.

1970 чылдарда балык ажил-агыйын эгелээн. 1000 ивиниң байырын ижи катап демдеглээн. 2018 чылда 2000 ивиниң байырлалы болган.

Оларның улуг улустары тыва дылынан хоочулаар-даа болса, аныяктары төрээн дылын уттуп турар. Улуңгуюнда дархат аялгага хоочулажыыр.

Цаатан тываларны дылын чидирбээзин, келир салгалга өөрөтсин дээш Өөрөдилге яамының деткиини-биле 2022 чылдан тыва дылды сургуулга дугуйланнан

өөредип эгелээн. Ынчангаш цаатан тыва уругларывыс төрээн дылын өөрениир аргалыг болган. База тайга улузунуң чугаазының ончагайын сиирген өөрөдилге ному чогааттынып, уругларның холунга четкен.

8. Айтырылгарга харыылагар.

- Цаатан тывалар кайда чурттап турар?
- Олар кандыг мал малдап турар?
- Аныяктар чүге төрээн дылынга чугаалашпайн турар?
- Тыва дылды кажаннан өөрөдип эгелээн?
- Цаатан тыва уруглар кандыг номнуг болган?

9. Сөзүглелди дагын номчууш, домактарга таарыыр харыыны соңугар.

- а. Цаатан тывалар соян, кыргыс, балыкчы дээн моол сөөктерлиг. (Шын / Меге)
- б. Олар барыын, чүүн тайгада чурттап, амыдырап чоруур. (Шын / Меге)
- в. Балык ажил-агыйын 1955 чылдарнан эгелээн. (Шын / Меге)
- г. Иви байырлалын демдеглеп эрттирип турар. (Шын / Меге)
- д. Цаатан тыва уруглар төрөөн дылын өөрөнбейн турар. (Шын / Меге)

3 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

*Тыва черни ээлеп чурттаан
тывызыксыг тыва чонум.*

Тыва – мээң төрөөн чуртум

Тыва дээрге бедик-бедик дагларның, делгем-делгем ховуларның, шапкын-шапкын хемнерниң чурту. Олар дыка хөй. Оларны санап, бижип четпес.

Тываның калбак, делгем ховуларында, одарлыг дагларында мал ажылын чон сайзырадып, кодан-кодан хойларны, инектерни, чылгыларны азырап өстүрүп турар. Көдээниң ажил-ишчилери чер ажылын кылып, дыка хөй дүжүттү ажаап ап турар.

Тываны ак-көк хемнерниң чурту деп база адаар. Ол чоргаар ат хамыктың мурнунда күчүлүг Улуг-Хем-биле, ооң бир улуг адыры Хемчик-биле холбашкан.

Бедик даглар, тайгалар, хөй-хөй хөлдер, хемнер аң-меңге, куш-амытаннарга таарымчалыг. Тывада чүзүн-баазын аңнар, куштар бар. Тываның агаар-бойдузу изигде изиг, соокта соок – дошкун-даа болза, аңнар өзүп, көвүдөп турар.

Тываның чери казар байлак талазы-биле эгээртинмес үүжелерлиг...

Тыва Республиканың найысылалы – Кызыл хоорай. Ол Каа-Хем биле Би-Хемниң белдириинде турар. Шак оон бистиң Улуг-Хем (Енисей) эгелээн.

Тыва – мээң төрөөн чуртум. Мен сеңээ кезээде чоргаарланып чоруур мен.

Олег Саган-оол

2. Айтырыгга харыылагар.

- а. Кызыл кай улустуң найысылалы?
- б. Тываның агаар-бойдузу кандыг?
- в. Тыва Республикада кымнар чурттап турар?
- г. Тыва чурту чүүнен байлак?

3. Чуруктарны ажыглап, харылзаалыг чугаа чогаадып домакташкар.

А. - Чурукта кижжи кым?

Б. - Улуг Тываның алдарлыг хөөмейжизи Коңгар-оол Ондар.

4. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар. Утказы билдинбес сөстөрни ылгап бижииш, өскелернен сурап билип алгар.

Хөөмей

Хөөмей – тыва болгаш төрөл азы чоок кавыда чоннарның уран-хөгжүм эртинези. Тыва чоннуң хөөмейи делегейге тускай сонуургалдыг. Хөөмей дээрге тыва чоннуң катаптаттынмас кайгамчык онзагай талалыг уран чүүлү дээрзи шагда-ла билдингир. Тываларның хөгжүм соёлунда деңнепки дег чүве тывылбас онзагай ырлаашкын - хөөмей кедергей улуг сонуургалды хайныктырып турар. Хөөмейлээн кижини дыңнаарга, хары угда каш үн дыңналыр, ону тайылбырлаары берге.

Тывага келген эң-не баштайгы аян-чорукчулар Саян сыннарын ашкаш-ла, тыва ыраажыларның хөрээнэн үнүп турар хуулгаазын үннерни эскерип кайгап турган. Ол үннү боостaa ыры деп адап каан. Сыгыт, хөөмей, каргыраа, эзеңгилээр, борбаңнадыыр, думчуктаары, хову, даг каргыраазы дээн элээн каш янзыларлыг.

Бо хүнде хөөмей дыка-ла сайзырап турар. Ооң күүседикчилери көвүдээн болгаш күүседирииниң шынары экижээн. Чүглө 1930 чылдардан эгелеп хөөмей тыва сцена кырынга күүсеттинип, пластинкага бижиттинип эгелээн. Хөөмейниң күүселдезиниң төөгүзүнге Чүлдүм Ак-оолдуң, Санчы Кызыл-оолдуң, Ооржак Хунаштаар-оолдуң арттырган истери балалбас. Тыва Республиканың алдарлыг бөлүктеринге, делегейде сурагжаан “Хүн-Хүртү”, “Чиргилчин”, “Тыва”, “Алаш”, “Чаңгы-Хая”, “Тыва кызы” хамааржыырлар. Оларның кайызы-даа хөөмейни бедик деңнелге күүседип турар.

“Каргыраа хөөмей” номнан. Кызыл 2008 чыл. З.К.Кыргыс

Сыгыт-хөөмей хевирлери

- а. каргыраа
- б. хөөмей
- в. сыгыт
- г. эзеңгилээр
- д. борбаңнадыыр
- е. думчуктаары
- ё. хову каргыраазы
- ж. даг каргыраазы

5. Айтырылгарга харыылагар.

- а. Боостaa ыры деп чүнү аайтып турар?
- б. Каш чылдарнан хөөмейни тайзга күүседип эгелээн?
- в. Сыгыт-хөөмейниң кандыг кандыг хевирлери бар? Адагар.
- г. Дыңнаан, алдарлыг хөөмейжилернен адагар.
- д. Тыва болгаш моол хөөмей ылгалдыг ба?
- е. Тывалар бис тыва хөөмейнен чүге чоргаарланып чоруур бис?

Хөөмөйний тывылганының дугайында тоолчургу чугаа

Тыва улустуң бир тоолчургу чугаазы-биле алыр болза, шынаа долдур көвей үннүг чаңгыланып турар хая баарынга Өскүс-оол үш чыл иштинде хара чааскаан чурттап чоруун дээр. Ийи хая аразынга агаарның күштүг агымының оюннарының түңнелинде аңаа үн тыптып кээр турган.

Кижини бойдустуң дошкун байдалынга хара чааскаан артып калган үеде ооң сагыш-сеткилин илередииринге бойдус дузалаан кептиг. Бир катап оол чааскаан сырынналып, хаяның үнүн өккүнүп олурган дээр. Ол үннү хат-салгын кижилерниң кулаанга чедирип келген, ону "хөөмөй" дижи берген дээр...

6. Тоолчургу чугаада баатырның кылган кылдыныын ылгап бижип алгаш, оларның ужур-чылдагаанын айтырыг каап бижигер.

Баатырлар	Кылган кылдыныы	Ужур чылдагааны
Өскүс-оол		
Хат салгын		

7. Айтырыгларга харыылагар.

- а. Өскүс-оол хая аразынга чурттап турганының ужуру чүүл?
- б. Сагыш сеткилин илередииринге чүү дуза болган?
- в. Хөөмөй канчап тыптып келген?

8. Тывызыкты тываакай.

- Өдүген тайга чурттуг-ла мен.
- Өвээнчизиг чыттыг-ла мен.
- Чалым тайга чурттуг-ла мен. (.....)

9. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Иви чараш мал

Иви – кончуг бедик тайгалыг черниң малы. Ол Тывада Тожу кожууннуң бедик бедик тайгаларында өзүп турар. Моолда Хөвсгөл аймактың Цагааннуур сумунда ивини малдап турар.

Иви малдап чоруур улусту ивижилер дээр. Иви турлаан чылда дөрт катап солуур. Ивини кончуг арыг-силиг мал. Ивиниң сүдүн-даа ижер, эьдин-даа чиир. Кезинен тон, дөжөк, чадыр шывыы кылыр, а бышкаанан эдик даараар. Иви мал 20 чыл чурттаар.

10. Кичээнгейлиг номчууш, аттарны доктаадып алгар.

Ивиниң аттары болгаш чажы

Мынды – дөрт чаштан өрү, анайлыг, кыс иви. Мынды бир чыл болгаш анайлаар.

Анай – ивиниң чаа төрээн оглу – анайы.

Эдер – бугазы, эр мал.

Богона – эдер херек чок болурга азы улгадыырга, чииктеп каар. Ооң адын богона дээр.

Таспан – бир хар чедир эр-даа, кыс-даа ивилер. Мындының бир харга чедир анайын таспан дээр.

Дөңгүр – чииктевээн ийи харлыг эр иви.

Мынчак – эге төрүвээн ийи хар чедир кыс иви.

Дүктүг-мыйыс – ийи хар ажыг эр иви.

Куудай – үш болгаш дөрт харлыг чииктээн иви.

Чары – чииктээн иви. Ону мунар кылдыр өөредиир.

Хокаш – ниити чассыткан ады азы хокаштар дээр.

Хур анай – ол болза эр-даа, кыс-даа бир харлыг анайны хур анай дээр. Эр хур анайны дөңгүр дээр, кыс хур анайны мындыжак дээр.

11. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Иви малдың ончагайы

Иви ыраак оруктарга могап-шылаवास. Тайга-сынга-даа улуг харга-даа, балгаш, суг-чарга-даа дүшпес, адаккыр, шыырак. Мунуп чоруурда, дөш-дөвүнчүк дивес. Ооң чиир чеми болса, онза – чаат, шулун, чекпе болур.

12. Шүлүктү номчууш, утказын домакташкар.

Кескен сиген чивес ивим,
Хемнер кежип оъттаар ивим.

Каккан сиген чивес ивим,
Хая, даштан оъттаар ивим.

Элик, хүлбүс турлаа болган
Эзим адаа төрээн черим.
Эзиннелдир маңнап олар
Элик баштыг чарыларым.

Даскыл-Тайга чадырында
Тавак эъдиң кайдал, аңчы.
Оңгул-Тайгаң чадырында
Одуш эъдиң кайдал, аңчы.

Бурун-Ажык сыннар тепкеш,
 Бууруң эъдин аккылдың бе?
 Элдиг-Ажык сыннар тепкеш,
 Элииң будун аккылдың бе?

*аккыл – ивижилерниң чугаазында “эккел” дээн сөс болур.

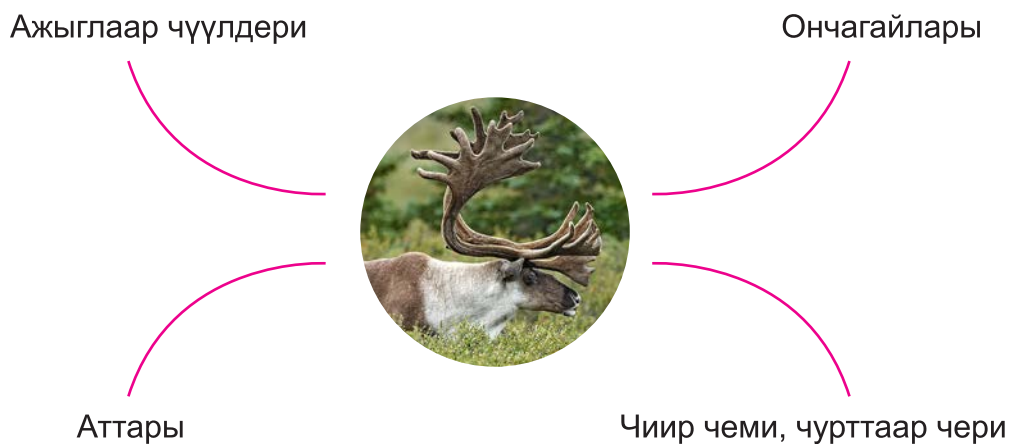
13. “Иви чараш мал”, “Ивиниң аттары болгаш чажы”, “Иви малдың ончагайы” дээн сөзүглелдерде чүнүң дугайында чугаалап тур? Тус бүрүзүн тодарадып бижигер.

1-ги сөзүглел .....
 2-ги сөзүглел .....
 3-кү сөзүглел .....

14. Сөзүглел бүрүзүндө солун, ончагай болган чүүлдү домакташкар.

15. Иви дугайында тодарадып бижигер.

16. а. Тывызыкты тыпкаш, канчап тывызыктаанын айтырыг каап, хоочулашкар.

Алдын шагжа чөктөп алган,
 Арысканнап чоруп алган,
 Алдын көстүк бумба чүктээн,
 Адаканның тенээн аар.

Доктаадып алаакай
Өске чүүлдерде турбас, өскерилбес шынарын тывызыкка киирер.
База чүвелерниң өң-чүзүнү, турар орну, шимчээшкинин тывызыктаар.

Тывызыкта
чүүлдер чажыт
уткалыг турар.

Тывызыкты
тыварда сөс
бүрүзүнүң утказын билип
алыры чукул.

Тывызыкты
көвей кижилер
кады тывар болса
эки.

б. Тывызыкка дөөйлөп өске беш чүзүн малга тывызык чогаадып бижигер.
в. “Иви – чараш мал” аттыг чогаадыг-чурумал бижигер.

4 1. Кичээнгейлиг номчугар. Наречие дугайында билип алгар.

Наречие

Кылдыныгның азы чүвениң шынарының ылгавырлыг демдээн илередир, өскерилбес чугаа кезээн наречие дээр. Наречиелер утказының аайы-биле кылыг сөзүнге, демдек адынга, өске наречиеге хамаарышкан болур

Чижээлээрге: Оолдар (кайнаар) дашкаар үнүп, тайганың дамырак кара суунга чуна бергеннер. (О.С). (Кажан) Даарта Саспык-биле кады сиген сөөртүр силер. (С.П) Аалывыс кыштаа (кайы хире) кедергей кадыр даглар аразында чүве. (К.К)

Тайылбыры: Бирги домакта *дашкаар* деп наречие кылдыныгның уг-шиин илередип, кылыг сөзүнге хамааржып чоруур. Ийиги домакта *даарта* деп наречие кылдыныгның үезин көргүзөр. Үшкү домакта *кедергей* деп наречие шынарның хемчээлин көргүспүшаан, кадыр деп демдек адынга хамааржыр. (Тыва дыл. 1993)

2. Номчугар. Тодараткан сөстөр куду айтырыглар каггар. Оларны хамааржып чоруур сөстөрүнөн кады ылгап бижигер. Ол сөстөр кылдыныгның чүзүн тодарадып тур?

Эртен туруп келиривиске-ле, туман бүргээн болур. **Чоорту** аязып эгелээр. Кызылдан **баштай** ушкан самолёттарның башкылыы Доора-Хем кырынга көстүп кээр. ... **Удаваанда** бүгү чүве белен болду. Бии-Хемни куду хемелиг бадыптывыс. Хире-хире болгаш ээтпек ээремнерге Саша доктаай каап чор. (К.Кудажы)

Аңнаан кижиге ис **хөлчок** дузалыг, **чайын**, **кыжын** черле чылдың дөрт ээлчээнде бир дөмей. Ону көрүп кааш, мында-мындыг аң бар-дыр, мынаар барган-дыр деп **дораан-на** билип каар, чүгле билип каар эвес, харын хей-аъды **баш удур** көдүрлүп кээр. (С.Сүрүң-оол)

3. Кичээнгейлиг номчугар. Наречиелерни тыпкаш, кандыг айтырыгга харыылаттынып турарын тодараткар. Мергежилгениң бирги кезээн дүжүрүп бижиш, наречиелерни демдеглегер.

- а. Кыжын, чайын катпас бичии суг бажы бар чер. Ол болза Кара-Сайырның час бажы. Чыртак-оолдуң үш кижиге өй майганын дораан тиге шаап алдывыс. Одаавыстың чалбыраажы салгын аайы-биле ыңай-бээр чылбаңайып тур. Удатпаанда чем болган. Эъттеп, мүннеп, шайлап алгаш, ында-мында шөйлүп чыдып, оон катап туруп, хөөрежип ор бис. Тайгага дүне оон өске кылыр чүве чок. (С. Сүрүң-оол)
- б. Ол дүне Артыш удуп чадааш, үр-ле чыткан. Удуй бергеш, эңмежок хөй улус дүжээн. Оларның ортузунда Артыш боду улуг кызыл тук тудуп алган турган. Ынчап чыда, дааш-шимээнден отту хонуп келген... Хенертен ачазы Артышка ораап каан бир-ле чүве суна каапкан, оол эжиктен күскелештир шывыраш кылдыр үне халый берген.

4. Кичээнгейлиг номчугар.

Наречиениң бөлүктери

Ужур-утказының аайынан наречиелерни дарыйгы бөлүктөргө чарып турар: кылдыныг аргазының, туруштуң, үениң, хемчегниң наречиелери.

Кылдыныг аргазының наречиелери канчаар? (канчап?) канчалдыр? деп айтырыгларга харыылаттынар болгаш кылдыныгның кандыг янзылыг, кандыг арга-биле боттаныырын илередиир: дыңзыдыр, хенертен, араай, экидир.

Туруштуң наречиелери кайда? каяа? кайыын? деп айтырыгларга харыылаттынар болгаш кылдыныгның болур черин, уг-шиин илередиир: чашкаар, ыңай-бээр, өрү, бурунгаар.

Үениң наречиелери кажан? деп айтырыгга харыылаттынар болгаш кылдыныгның кажан болурун илередиир: чайын, бөгүн, ам, эрте.

Хемчегниң наречиелери кай хире? чүү хире? деп айтырыгларга харыылаттынар болгаш кылдыныгның шынарының хире-чергезин илередип чоруур. Чижээ: көвей, кончуг, аажок, шала, кедергей, хөлчок

5. Номчугар. Тодараткан наречиелерниң харыылаттынар айтырыгларын кырынга бижип, оларны бөлүктөргө ылгап бижигер.

- а. Кылдыныг аргазының:
- б. Үениң:
- в. Туруштуң:
- г. Хемчегниң:

Бир **эрген** туруп кээримге, бөрү оолдарының чүгле чаңгызы арткан болган. Ону Чүрекпен-биле кады чаңгыс хааржакка **дораан** суп каан мен. **Күскээр** апарганда, Бөрзек **аажок** күдержип, бедип келген, а Чүрекпен оон ырбыска көстүр турган. Бөрзек караңгыда хөлчок дидим апаар, ынчап ол кижиге шуут-ла удур көөр.

Дүне ооң карактарында көк оттар **бүлүрертир** хып турган ышкаш көстүр, ынчангаш, бис ону Көк-Карак деп адап алган бис. Көк-Карак дээр адын ол туражок хүлээп алыр турган. Кыйгырарга, **баштай** Чүрекпен халып келир, а Бөрзек ооң соондан хөңнү чогу сүргей кылаштап орар. Кылаштаары база ыттан өске, бел-кежиин шоужаңнады **чаяңнадыр** кылаштаар.

Ол күзүн ачам ыт оглу, бөрү оглу ийи эниктерин эдерткеш, диинчеп чорупкан. Эниктер **баштай** анаа-ла **долгандыр** маңнажыырынга өй турганнар. Ачамның кызып-кылайып өөреткени-биле олар **чоорту** чүвениң ужурун тып, ам чүгле чер кырын эвес, а ыяштар баштарыңче база харанып эгелээннер. Аңчы **баштай** Чүрекпенни колдады өөредип турза-даа, бөрү оглу эжинден черле чыда калбаан, харын оон-даа көрүнгүр, чытчы болгаш эскериичел чоруун көргүзө берген. Ынчап чоруй, ийи эник кандыг-даа берт-межелге чаштыңан диинчнерни **дораан** тып алыр **аажок** аңчы ыттар апарган. (М.Эргеп)

6. Көвей сек орнунга херек наречиелерни кирип бижигер. Харылаттынар айтырыгларын, хамааржыыр сөстөрүн, кай бөлүккө хамааржыырын чугаалагар.

Чем хайнып турар аразында өгнүң иштин ... көре кааптым. Шургуулгалыг ийи кызыл аптара. Оларның бирээзиниң кырында ийи чемодан .... салып каан, база бирээзиниң кырында хана бажы .... номнар чыып үндүрүп каан. Ол-бо талада ийи демир орун, аай чарыкта орун адаанда үлгүүр хевирлиг шкаф, дедир талакы орун адаанда угулзалыг арынныг барбалар. Ширтектер ... солун: төгерик угулзалар орнунга ак кидисте кара чүң-биле чечектер сырып каан. (С. Пюрбю)

Киирер наречиелер: кончуг, дескиндир, деңнештир, каътташтыр.

7. Кичээнгейлиг номчугар.

Наречиелерниң тургустунары

Өске чугаа кезектери кептиг, наречиелер база укталган болгаш укталбаан болур. Укталбаан наречиелер уткалыг кезектен тургустунар: *куду, өрү, дыка, үр эрте....*

Тыва дылда укталган наречиелер кожумактыг (морфологтуг) болгаш кожумак чок (синтаксистиг) аргалар-биле тургустунар.

8. Кичээнгейлиг номчугар. Наречиелерниң тургустунар аргаларын билип алгар.

1. Кожумактыг арга

-тыр (-тир, -тур, -түр, -дыр, -дир, -дур, -дүр деп ооң үннүг янзылары) кожумактың дузазы-биле демдек адынан база кылыг сөзүнөн кылдыныгның шынарын, канчаар болурун илередиир наречиелер тургустунар.

Чижээлээрге: чараш-чараштыр, эки-экидир, эптеш-эптештир.

2. Кожумак чок арга

а. Ийи дазылдың тутчуп каттышканындан тургустунар наречиелер.

Чижээлээрге: бөгүн <бо+хүн, бертөн <бо+эртөн.

б. Сөстөрнүң каттышканындан тургустунар наречиелер.

Чижээлээрге: так кылдыр, кара өжөгээр, ол-ла хөвээр, эртөн эрте.

в. Удур уткалыг наречиелернүң каттышканындан тывылган наречиелер.

Чижээлээрге: ишкээр-дашкаар, оон-моон, өрү-куду, ында-мында.

г. Чаңгыс дазылдың катаптаанындан азы ону өскертир адаанындан тургустунган наречиелер.

Чижээлээрге: катап-катап, барып-барып, мөлдүк-калдык, бурт-сарт.

9. Наречиелерни тыпкаш, айтырыгларын, укталган азы укталбаанын аайткар. Укталган наречиелернүң кандыг чугаа кезээнен канчап тургустунганын тайылбырлагар.

Үлөгери: дескиндир – -дир деп кожумактын дузазы-биле дескин деп кылыг сөзүнөн укталган.

1. Дескиндир топтап көрөм: дээр-даа, чер-даа, тутчу берген.

2. Улус аразында чугаалажып каттырышпышаан, аажок хөглүг кылаштажып орган. Шапкын Улуг-Хем дааштыг, чалгыглыг чиге соңгаар шурап бадып чыдар, ооң ол-бо талакы эриктерин дургаар дагыр-чоржак теректер, чокпак суук чодураалар, талдар кезек-кезек арыглар бооп баткан.

3. Адар-оол баштай оттуп келген, ижээн ишти бүлүртүң болган. Чуга хөртүк хаалганың үстүкү кыдыыдан хүннүң херели чырыын.

4. Эмчиниң карактарының ужунда чүве караш дээн, эдерти көрүп турарга, шораан хаялар аразында эзир чоргаар салдап чоруун.

10. Бердинген сөстөргө кожумактар немеп, кылдыныг аргазын наречиелеринден тургузуп бижигер.

Ажыглаар сөстөр: Кижин, ат, чаг, аът, кыш, куш, инек, сарлык, хөөрүк, карар, агар, көгөр, сугар, хүрер, долган, дескин, хон, доңгай, багай, эки.

11. Наречиелерни шын бижип өөрениккей. Номчууш, тодараткан наречиелернүң шын бижилгезин кичээнгейлиг көргөр.

а. Кандыг наречиелерни тудуштур бижиир?

б. Кандыг наречиелерни дефистеп бижиир?

в. Кандыг наречиелерни ажык эмес үннерин дакпырлап бижиир?

1. Ындыг болза-даа **бөгүн** Арзылаң бичии аксай берген.

2. Харның улуу **ээрем-не**. Шынап-ла диинч хөлчөк.

3. Шырыш аразында **медээжок** улуг, дазыл дег мыйыстарлыг кула чүве оъттап турган.

4. Эзирек база ыгыйты кедеп, **ыңай-бээр** көрүп чоруп ора, Адыгжы олуруптарга, кады чыдыпкан.
5. Иешкилер ыдының ээрген черлеринче **дүрген-дүрген** басып олурганнар.
6. Эл баарынче кире халый бергеш, **ол-бо** истеп, бакылагылаарга, бир эл алдында капказының ужу көстүп чыткан. (С.Сарыг-оол)

Чаңгыс сөстүң катаптаанындан удурланышкак азы чоок уткалыг ийи аңгы сөстүң каттышканындан тургустунган нарын наречиелерни дефистеп бижиир: бирде-бирде, ында-мында, ыңай-бээр.

Тудуштур бижиир нарын наречиелер: бөгүн, бертен, хөлчок, эпчок...

Сөөлү т, г, к-биле төнгөн дөстөргө ол-ла үннер-биле эгелээн -тыр, -тир, -тур, -түр, -кылаштыр, -гылаштыр чергелиг кожумактар немежиирге, ук үннерниң жүжүктөрүн дакпырлап бижиир: эрт, эрттир, ок-окулаштыр, суг-сугулаштыр.

12. Хаалтыны ажыдып, сөстөрүни утказын барымдаалап тургаш, тудуштур азы аңгы бижигер.

1. Бо чоокта дустуг (хөл, чок). Бис ээремден (хөл, чок) улуг балыктар тудуп алдывыс.
2. Футболист оюн үезинде бөмбүккө хол-биле дээр (эрге, чок). Маргылдаага (эрге, чок) чугула чүүлдерни белеткеп алган бис.

13. Наречиелерниң утка талазы-биле бөлүктөрүн аайткар. Укталган наречиелерниң тургузуун сайгаргар. Дефистер хереглеттинген наречиелерниң шын бижилгезин тайылбырлагар.

1. Удатпаанда улус келгеш, ынаар истеп кеживитти.
2. Хүн өрүлөп, изиг чаа-ла дүжүп чорда, оон-моон дээрде аъттыг, шарылыг арааттар сөктүп-ле келди. (С.Т)
3. Көк дээрде дуруяалар сүржүп алган ээргийштелдир ужуп, ында-хаая алгыржып каап, мурнуу чүк кайы сен дээн, ырак-узак орукче кылайтыптарынга ажы-төлүн өөредип, шенелде кылып чоруп турган.
4. Унунда кезек-кезек бөкпек көк талдар үнген хемчигештиң унун өрү ажык шөлдер таварып чоктаан оруктап ийи аътты кошкан тергелиг кижини ылгын-ылгын чоруп орган.
5. Чай оьду кескен, күскү ажылче кириер мурнунда баан хандыр соодуп каан ижиннерин тыртыпкаш, ийи бора дуугларын чиик-чиик көдүрүп чорааннар.

14. Дүжүрүп бижииш, наречиелерниң харылаттынар айтырыгларын, хамааржыыр сөстөрүн, укталган азы укталбаанын тодараткар. Укталган наречиелерниң кандыг чугаа кезээнен канчап тургустунганын тайылбырлагар.

Каравейден куду ыңайлаарга, Улуг-Хем хоолай кире берген ышкаш сагындырар. Ол-бо талалардан келир, бурунгу хемниң агымы дүргедеп, чамдык черлерге саарыгланьп, хайнып, мөөрөп чыдар апаар. Улуг-Хемниң ол-бо талаларында

эриктер кырында бичии-бичии кыйыгларда өглөр бо-ла тургулаар. Кодан-кодан хойлар ында-мында даглар белдеринде оъттап чоруур. А өшкүлөр дээрге куйга адыңнаар өрү чалымнар тиглеринде чоргулаар. Үрбүн-Кашпалдың кижилери ында чүглө хой, өшкү малдап турар эвес, инек, чылгы, оон туржук тебе безин өстүрүп турар.

Элээн чораанывыс соонда, Хемчиктиң Улуг-Хемче кирген аксынга сыыладып келдивис. Хемчик Улуг-Хемни орту эрттир аскымнап кирип чытты. Күжүр Чигжит чүү боор, ону биске көргүзөр дээш ол эзремни дескиндир халыткылатты. (К. Кудажы).

15. Номчууш, наречиелерниң харыылаттынар айтырыгларын, хамааржыыр сөстөрүн тодараткар. Көзөнекти долдургар.

Наречиелер	Наречиелерниң айтырыглары	Наречиелерниң бөлүктөри

Ам-на белеткел доозулган. Кара-Сайырны өрү тутсуп олур бис. Хөлчөк узун сайыр-ла болгай. Сайыр иштинде даштар каралдыр көстүр чүвө. Ону барымдаалааш, ынчаар адаан боор. Ол чүглө адакталдыр ындыг, а элээн өрүлөй бээрге, кадар оъттуг ак ийлер апаар. Оң талазы колдуу-ла аныяк дыттардан бүткөн.

Мен бо сайырлап хөй катап чораан кижин мен. Хенертен ыйгыл иштинде бир кодан торлаа бо олурганын көрүп кагдывыс. Эң-не ортузунда хөлчөк улуг кара бөскөк базап тур. Халыткан уу-биле чолаачы оларны таварты бер часты. Торлаалар хойбас-даа, мыя бо тур. Кежээликтей машина дедир хавытты. А бис эртенги аңнаашкынны бодап, омак-хөглүг чуаалажып олур бис. (С. Сүрүң-оол)

16. Дүжүрүп бижигер. Наречиелер домактың кандыг кежигүннери болурун тодарадып, чогуур шыйыглар-биле демдеглегер. Харыылаттынар айтырыгларын, бөлүктөрүн кырынга демдеглегер.

- Хат-шуурган дүне-хүндүс чок калчаалыы-биле улуп, харны дүвүлөндир шаап-ла турган (Х.О)
- Эртен хүн хөөрөп келгенде, школа чанында өөреникчилер белен турган.
- Хеп-хенертен бир-ле улуг ала эзир дээрден сииледир шүүргөп баткаш, дииспеектерниң бирээзин тебе-ле берген.
- Дүүн эртен Байыр бир даш тып алгаш, аңдара-дүндөре тудуп, улгаттырар шил өттүр көрүп, доңгураа-биле шыйбактап, дыка үр шинчип олурган. Баштай кезек када рудалыг даштарга удаа-дараа таваржып чордувус. (Д.С.)

17. Шүлүктү номчугар.

- Шүлүкте кол утканы илередиир 8-10 хире сөстөрүн тыпкаш, демдеглегер.
- Ол сөстөрүн дамчыштыр шүлүктүн кол утказын тодарадып билип алгар.

Тыва дылым

Сүзүүм болган авайымның сүдү ышкаш,
Сүүзүннүг, мага-боттан адырылбас,
Тынар агаар, **сеткилимниң хөрзүнү** бооп,
Тыва дылым, дамыр-ханда тудуш-тур сен.

Кырган-ачам уран-мерген тоолундан
Кыштың узун кезээзинде сени танааш,
Маадырлыг өлбес чоннуң дылы-дыр деп,
Магадааштың, кезээ шагда ынакшаан мен.

Кашпал хемче шурай берген дидим кыстың
Өжээн-килең доюлдулар түрлүг ырын
Өшкүлерин дозуп чорааш, угбам уруг
Хаяларга чаңгыландыр ырлавыткан.

Ынай бодум ону дыңнааш, төрээн дылым,
Ыым келип, баарым адаа ажыш диген
Ынчан сенден бир-ле дугаар ынакшылдың
Ыдык чагай, өндүр арыын билген-дир мен.

Ыржым дүне. Чечектиг шык. Өглер удаан.
Ырак дээрниң сылдыстары көрүп турда,
Ынаам кыска сеткилимни ажыдарда,
Ынчан база **буянныыңны** көрдүм, дылым.

Чоннуң мерген сөзүн дыңнап, номнар номчааш,
Чогум **байлааң, эртинелииң** билдим, дылым.
Ооң соонда дүнелерде уйгум читкен,
Одум чырык, даңны атсы кывар болду.

Өөскүп кыпкан сеткил одун канчаптар мен,
Өртээр эвес, баглаар эвес - хоржок чорду:
Бодум чайгаар демир-үжүк сегирип ап,
Бодаан шүлүүм сенден бижип алыр-дыр мен.

Тыным болган тыва дылым, кызыгааржок
Октаргай дег делгем-дир сен, байлак-тыр сен.
Оглуң менден эртиненни харамнанма,
Тыртым болба, дээжизин хайырлап чор.

Сен чок черге – сеткил-чүрээм куруг-хоозун,
 Сен чок черге – хову кезээн каңмыыл-дыр мен.
 Чаагай чолум, алдар адым сенде тудуш,
 Чалгын – чакпам болуп чор сен, Тыва дылым!

Александр Даржай

18. Тодараткан сөстөрнүң утказын тайылбырлагар.

19. Сөс каттыжыышкыннарын утказынга таарыштыр холбагар.

Ажыглаан сөстөр	Утказы
Баарым адаа ажыш диди.	Тыва дылга чогаадып бижиири
Өөскүп кыпкан сеткил оду.	Кээргеп турары
Тыва дылым, дамыр-ханда тудуш-тур сен.	Сеткили таалымчалыг болуру
Бодаан шүлүүм сенден бижип алыр-дыр мен.	Өскөн төрөөн дылы

20. Шүлүктү доктаадып алгар. Уран, тода номчуп өөрөнгөр.

21. Тоолду кичээнгейлиг номчугар.

Боралдай ашак

(Бир дугаар кезээ)

Шыян ам, эрте шагның экинде, багай шагның бажында, дөргүл-төрөл-даа чок, аал-аймаа-даа чок, азыраан малы-даа чок, тоткан черинге тос хонар, аштаан черинге алды хонар Боралдай ашак чурттап чораан чүвең иргин. Биеэги ашак чиге соңгу чүгүн көрүп, бир-ле черге чоруп олурурга, мал-маган изи билдирип, аал аяны тодарап кээп-тир.

Ол-ла кылаштааш, хем кыдыы деспекте улуг кыштагга чедип келген. Өдек адаанда чоога иштинде багай кара өпөгөр чадыр дүндүүндөн ыш буруңайнып турар бооп-тур эвеспе. Черниң орук-чириин айтырар бодааш, чадырже кире бээрге, караа согур самдар кадай олурган.

Боралдай ашак кадайның амыр-мендизин айтырып чолукшууш, олуруп аарга, кадай кара шайын кудуп, кара хевээн салып олура айтырган:

- Кайыын үнгеш, кайнаар углап чор силер?

- Оран кезип, орук айтырып чоруур мындыг ашак мен. Бо чүү кижиниң кыштаа ирги? Силер чоп кара чааскаан кээп чурттап олурур силер? – деп, Боралдай айтырып-тыр.

Кадай олургаш:

- Бо болза Караты-Хаан деп кижиниң кыштаа боор чүве, мен ол хаанның инээниң өдээн аштаар кадай мен. Сөөлгү бо мечи чыл үнген соонда, бо черге шулбус тывылгаш, хаанның мал-маганын, арбай тараазын хоозурады бээрге, оон дезип көже берген хаан чүве. Мени чер чедип шыдавас боорумга, чуртта каапкан. Ол шулбус маңаа кээрге, караам бирээзин согур кижини өттүнүп басып аарымга, мен

ышкаш чаңгыс карактыг дээш дегбес чүве, даштын чүве дагжап кээрге, шулбус деп бодааш, караам бирээзин базып алган олурдум – деп мону чугаалаан-дыр эвеспе.

22. Тоолдуң баатырларын адагар.

23. Айтырыгга харыылагар.

1. Боралдай ашак кымга ужурашкан?
2. Самдар кадай кыштагга чүге чааскаан калган?
3. Хаан чүге кыштаан каггаш, көже барган?
  - а. кижиги малын чиирге
  - б. ажы-төлүн чип каарга
  - в. мал-маганын, арбай тараазын доозарга

24. Тоолду кичээнгейлиг номчугар.

(Тоолдуң ийи дугаар кезээ)

- Ол хаанның аалынче баар орук кайдал? – деп, Боралдай ашак айтырып-тыр.

Кадай олургаш:

- Шак бо кыштаг кырлаңда ашкан орук барып-барып ийи адыр апаар, ооң үстү-биле барган оруктай бээр силер – деп мону чугаалаан.

Оон үнгеш, ашак чоруп олурда, оруу ийи адырара берип-тир. Боралдай ашак боданып турарга, ол ийи оруктуң кайызынче баарын уттупкан бооп-тур. Сактыргала, адаанда орукче баар дээн-даа ышкаш болган, оруктуң-даа байдалын көрүп турарга, адаанда орук шынарлыг болгаш мал изи бар бооп-тур эвеспе.

Адаанда орукче базып-ла каан. Ол бар чыдарга, эмгежок даң кара хойлар көстүп келген. Хой аразы-биле кадарчызын дилегзинип кылаштап бар чыдарга, кончуг улуг мага-боттуг, үш адыр баштыг, ортузунда улуг ала карактыг кижиги ужуражып кээп-тир. Ойлап дезер-даа аргажок, чаштып-ажытталыр-даа чай чок бооп келген. Үш баштыг кижиги:

- Че, мээң хоюмну аалывыска чедиржип бээйт, шаңнаар мен – деп-тир.

Боралдай ашак корга-корга хөй кара хойну сүрүп алгаш, үш баштыг кижиги-биле кады чоруп-ла каан. Бир-ле ындыг даг эдээ деспелдирек черде инек дег кара дашты хамык хойлар долганып турупкан соонда, үш баштыг кижизи ол дашты ап октаптарга, дүвү көзүлбес кара тамы болган.

25. Тоолду дагын номчууш, домактарны утка аайынан дес дараалдыр дугаарлагар.

... Даштың алдында тамы бар болган.

... Мээң хоюмну чедиржип беривит.

... Кырлаңны ажарда, орук ийи адыр апаар, ооң үстүү оруунан чоруур силер.

... Адаанда оруктан базы-ла олурган.

26. Тоолду кичээнгейлиг номчугар.

(Тоолдуң үш дугаар кезээ)

Биеэги үш баштыг кижиг Боралдай ашакты туткаш, ол тамыже кири каапкан. Ашак элээн сыыгайнып бадып олургаш, тамының дүвүнге кээп дүжерже, ишти мүн-не чырык – чула тудуп каан, бир чартыында одагыг, бир чартыында эмгежок хөй хөне саваа баглаан, өг хевирлиг куй болган.

Ынчап олурда, хөй хоюн кири каай берген. Муң хире дан кара хой хөнеге кээп тургулапкан соонда, үш баштыг кижиги кирип келгеш, дедир хербектенгеш, дажы-биле куюн дуй каап алган. Оон хамык хоюн хөней берген, ”бо хойларны сен база хөнөш” деп Боралдайга чугаалаарга, ашак аайынга кирип, хөнежип турган иргин.

Хойларны хөнөп доозуп кааш, үш баштыг кижиги Боралдайга узун демир шиш берип каан.

- Мону канчаар чүвөл? – деп, Боралдай айтырарга:

- Отка кызыт! Хан кызыл кылдыр кыза бээрже, меңээ чугаалаар сен, ооң-биле сени таптыг маңаа шиштеп чири чүвө – дээш, ооргалап чыдып алган.

Боралдай ашактың сагыш-сеткили караңгылап, холдары сириңейнип олуруп-тур эвеспе. Шиш-даа кызып келген.

Үш баштыг кижиги:

- Кыза берди бе? – деп, алгырган.

Ашак:

- Арай элек-тири – деп сириңейнип харыылаан.

Үш баштыг кижиги шала шөлээнзиреп удумзурай берген. Ашак оожум кедеп баргаш, хан дег кызыл демир шишти үш баштыг кижинин чаңгыс карааның ортузун бодап шыйт-ла кылган. Маңгыс-даа халактап-хилектеп тура-ла халаан. Боралдай-даа хөй хой аразынче кире-ле халаан.

27. Айтырыгларны номчуп, харыылагар.

- а. Үш баштыг кижиги кайда чурттап турар?
- б. Үш баштыг кижиги демир шишти чүге кызыдар дээн?
- в. Боралдай ашак чүге чаштый барган?

28. Тоолду улаштыр номчугар.

(Тоолдуң дөрт дугаар кезээ)

Демгизиги алгырып-кышкырып, куй иштин бир кылдыр суйбангаш, ашакты тып чадааш, хөй хоюн чаңгыстап үндүр каай берген. Адак сөөлүндө, бир хой, бир ири, Боралдай ашак үжелээн артып каап-тыр, хойну үндүр октап чыдарда, Боралдай чыдып калган иртин, хөрээнге чыпшыр сирбектениптерге, ири-биле кады үндүр октапкан. Боралдай ашак даштыгаа үнүп келгеш, муң ажыг кара хойну сүрүп алгаш, орук айтып берген кадайга чедип келгеш, таварышкан үүлезин дөгөрезин төөгүлөп, тыпкан олча-кежиин көргүзүп,

Хырнынга чиир чөмниг,
 Эктингө кедер хептиг,
 Шагның багында аштавас,
 Кыштың, соогунда доңмас,
 Эктин ашкан эттиг,
 Бажын ашкан малдыг,
 Кырган ирей, кадай бооп,
 Ой черге малын чалап,
 Оргу черге өөн өглөп,
 Оюн оя, чигин чире
 Чурттап чоруй барып-тыр оо!
 Боралдай ында баарды,
 Бодум мында келдим.

29. Тоолдуң кол утказын тодарадыыр айтырыглар чогаадып, арагарда домакташкар.

Салбактың чогааткан айтырыы:

1. Сээң бодалыңнан шулбус, ашкыяк ийиниң дүрүнен кандыг чорукту көргүскөн?
2. Сээң бодалыңнан үш баштыг кижиге турар ирги бе?

Мээң чогааткан айтырыгларым:

1. ....?
2. ....?

30. Домактарны номчууш, тоолдуң башкы, кол, түңнел кезээ кайзы болурун тодарткар.

башкы кезээ

Боралдай ашак чаштыгаа үнүп келгеш, муң ажыг хара хойну сүрүп алгаш, орук аайтып берген.

кол кезээ

Ол-ла кылаштааш, хем кыдыы деспекте улуг кыштагга чедип келген.

түңнел кезээ

Боралдай ашак корга корга көвей хара хойну сүрүп алгаш, үш баштыг кижиге биле кады чоруп-ла каан.

31. Дарыйгы тоолду номчуур бетинде ооң болушкунун төсөөлөп бодагар. Толлдуң адын барымдаалап болушкуну төсөөлөп бодагар.

Алдан ала чылгылыг Алаадай-Мерген

(Тоолдуң бир дугаар кезээ)

Шыяан ам, эртеңиниң эртезинде, буруңгунуң мурнунда буга-деге мыйызы буступ дүжүп, калбак чүве хадып, борбак чүве чуглуп турар шагда, Сүт-Хөл шалбаа турар, Сүмбер-Уула тей турар шагда, алдан ала чылгылыг Алаадай-Мерген чурттап чоруп-тур.

Шыяан, ам-даа чүзү боор, бир эртен-не Алаадай–Мерген алдан ала чылгызын суггарып чоруурга, чылгызы суг-даа ишпес, хоюп маңажып турар мындыг бооп-тур.

- Суг ишпес канчап барган моомаларыл моң – дээш, алдан ала чылгылыг Алаадай-Мерген хыйланып-хайланып, сугга чеде бээрге, кызыл өкпе хап бадып чыдып-тыр.

- Бо кандыг аайлыг кызыл өкпе боор, ынаар чоп кире берген харалааныл моң – дээш, сугда кызыл өкпени кымчызы-биле илбектээш, эрик кырынче үндүр октаптарга, оозу чылбырааш, куу төжек иштинче кире берип-тир. Бо кандыг аайлыг элдептиг чүве дээш, Алаадай-Мерген төжектиң хос черин кымчызы-биле чушкуптарга, оон Чылбыга-Кадай үнүп келип-тир. Чылбыга олура:

- Анаа-ла черим черлеп, суум суглап чораан мени чүге сүрүп дорамчыладың, сени мен чиир мен – деп берип-тир. Алдан ала чылгылыг Алаадай-Мерген корга бергеш:

- Мээң орнумга алдан ала чылгымны чип көр – дээн.

Чылбыга:

- Сени чип алза, алдан ала чылгын кай баар чүвел – дээн.

Алаадай-Мерген тура:

- Мээң орнумга кадайымны чип көр – дээн.

Чылбыга:

-Сени чип алза, кадайың кай баар чүвел – дээн. Алаадай-Мерген тура:

- Мээң орнумга чаңгыс оглумну чип көр – дээн. Чылбыга олура:

- Сени чип алза, чаңгыс оглуң кай баар чүвел – дээн.

Алаадай-Мерген ам канчаар-даа аайын тып чадааш, муңгарап-деңгереп тургаш:

- Ам канчаар дээр, чиир-ле бооп-тур сен, Чылбыга. А ынчаарда мен ишпес чемим ижип аайн, кетпес хевим кедип аайн, ам даарта чип көр – дээн.

Чылбыга даарта эртен барып чиир болгаш, чоруй барып-тыр.

Күжүр Алаадай-Мерген аалынга муңгарап-деңгереп чедип келген. Алаадай-Мергенниң бичии балдыр-бээжек оглу чыткаш:

- Чүге муңгарай бердиң, ачай? – деп айтырыптыр.

- Ам даарта Чылбыга мени кээп чиир дээн, ынчангаш муңгарап-деңгереп олур мен, оглум – дээн.

Оглу чыткаш:

- Мен турумда, чайлыг оң, ачай. Даарта эртен мээң ай балдымны чидидир чанааш, мээң хөрээмни берзээш, кавайым-биле орун кырынга чыттырып кааш, авам-биле иелээн орун хозунче кире бээр силер, ачай – деп-тир.

32. Айтырыгга хоочулажып тургаш, харыылагар.

- а. Тоолду номчуунугар соонда, төсөөлөп бодааныгарнан таарышты ба?
- б. Тоолда кандыг болуушкун боп тур?
- в. Тоолдуң кол баатырларын адагар.

33. Тоолдуң ийи дугаар кезээнде болур болуушкунну төсөөлөп бодап, хоочулашкар. Ийи дугаар кезээн кичээнгейлиг номчугар. Утказы билдинбес сөстөрни демдеглеп алгаш, хоочулажып утказын билип алгар.

(Тоолдуң ийи дугаар кезээ)

Эртенинде Чылбыга чоруп олурда, балдыр-бээжек оол ада-иези ынавайн турдала, оларны орун хозунче киир октагылапкаш, боду ай балдызын кавайының алдынче чажыргаш, ийи холун берзенгеш, чыдып аптыр.

Чылбыга чедип келгеш, өгнүң эжиинден кирер дээш, ол сыңмайн, дүндүүндөн кирер дээш база сыңмайн, бажын өг хараачазындан суп алгаш көөрге, бичии балдыр-бээжек оол чыткан.

- Адаң-иең кайнаар барды, кулугур? – деп айтырган.
- Дөө хөл кеже берди – деп, балдыр-бээжек оол харыылаан.

Чылбыга ыңай-бээр көргүлээш:

- Хөл дээр чүвең дөө чыдыг кара шалбаа ол бе, кулугур? – дээн.
- Чыдыг кара шалбаа-даа ышкаш болза, Хаан-Херети куш кара көрбээнин көрүп, кара дери дүжүп, көк көрбээнин көрүп, көк дери дүжүп чорааш, ужуп эрткен хөл деп чүү ийик – деп, балдыр-бээжек оол харыылап-тир.

Чылбыга олура:

- Хаан-Херети куш дээр чүвең "чыйт-чыйт" дээр бора-хөкпеш-ле ыйнаан, кулугур - деп-тир

- "Чыйт-чыйт" дээр бора-хөкпеш-даа болза, өштү-биле өг баганалаарга ажырбас деп чүү ийик – деп, оол харыылаан.

Чылбыга:

- Өг дээр чүвең кижиги сыңмас багай сарыг-кидис бо бе, кулугур? – дээн.

Оол:

- Кижиги сыңмас багай сарыг-кидис-даа болза, тозан аданга чүдүрерге, сыңмаан деп чүү ийик – деп-тир.

Чылбыга олура:

- Тозан адан дээр чүвең үш үзүк-боолук кымыскаяктар-ла ыйнаан, кулугур? – деп-тир.

Оолдан:

- Үш үзүк-боолук кымыскаяктар-даа болза, ооргазынга үш кулаш дурттуг оол четпээн деп чүү ийик – дээн.

Чылбыга кадай:

- Үш кулаш дурттуг оол дээр чүвең багай балдыр-бээжек оол сен сен бе, кулугур? – деп-тир.

- Багай балдыр-бээжек-даа болзумза, сени дөө хөлдүң чыдыг кара мезилинден дора бодап чыдыр мен.

Чылбыга ажынып-хорадап келгеш:

- Чоп кончуг хоранныг кулугур боор бо, чиптейн адырам – дээш, өг дүндүүнден узун мойнун сунуп келир орта, Чылбыга кадайның мойнун балдыр-бээжек оол ай балдызын ушта соккаш, одура шааптып-тыр.

34. Тоолдуң ийи дугаар кезээниң утказын хоочулашкар.

35. Адаштарыгарнан тоолдуң кол утказы, маадырларның аажы-чаңының дугайында бодаан бодалын, тоолга хамаарыштыр кылган түңнелин сурагар. Бөлүктерге үлээжип алгаш, арагарда домактажып, айтырыглар чогааткар. Чогааткан айтырыгарны өске бөлүктүң уругларынан сурагар.

Салбактың чогааткан айтырыы:

1. Чылбыга биле балдыр-бээжек оол ийини деңнештирип көөрдө, ылгал бар деп бодап тур сен бе?
2. Сээң бодалыңнан Чылбыга тиилеп болур турган ба? Чүгө?

Мээң чогааткан айтырыгларым:

1. ....?
2. ....?

36. Тоолдан бодугарга эң-не солун болган кезээн айткар.

37. Тоолдуң баатырлары боп, дүрлерни соңгуп номчугар.

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

1. Чиге холбагар.

Чаа төрүттүнген иви төлү
1 харга чедир
1 хардан өрү кыс мал
2 хардан өрү эр мал
2 харлыг иви
3 хардан өрү эр иви

мынды
ийи дүктүг мыйыс
мындыжак
бызаа
хур анай
дүктүг мыйыс

2. Сөстөрнөн хөөмейнийң хөвирлерин тып бижигер.

эзеңгилээр, дагалаар, сыгыртыыр, сыгыт, думчуктаар, дугуйлаар, ижиртиир, хөрөктээр, хөлзээр, хөөмейлээр, хөглээр, каргыраа, хову каргыраазы, хаактаар

3. Одуруг бүрүзүнөн укталбаан наречиелерни тыпкар.

- а. чайын, күзүн, күзег, кыжын, кыштаг
- б. дүүн, бөгүн, эртен, хүндүс, көлеңги
- в. чалаң, үргүлчү, үңгүр, көгээр, дораан

4. Көвей сек орнунга айтырыгга харыылаар, утказы таарыыр наречиенен тып бижигер.

- а. Бис онаалгавысты ..... (канчап?) кылыр бис.
- б. .... (кажан?) бис беш дугаар ангини доозар бис.
- в. Номну ..... (канчап?) номчуп өөрениир ужурлуг бис.
- г. Салбак шүлүүн ..... (кай хире?) эки номчуун.

5. Наречиелерни тыпкаш, айтырыын кырынга бижигер.

- а. Беш дугаар ангиниң өөреникчилериниң аразынга чадыраа маргылдаазы боп, бистиң ангиниң оолдары идепкейлиг кириштивис.
- б. Чадыраа маргылдаазынга киришкен оолдар далашпайн, улуг боданып ойнаан.
- в. Өске ангиниң оолдары-даа эки киришкен.

6. Одуруг бүрүзүндө шын бижиин сөстөрни тыпкар.

- а. муңгаргай, шалымкай, кылынгыр, донгулак
- б. болвас, ишпес, ыраабас, кешбес
- в. чуртуг, чуртаар, чурттуң, чурталга
- г. кылынаар, орунар, Мергенни, сигенээр

7. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар. Наречиелер бар болса тыпкаш, айтырынан кады ушта бижигер.

Өскүс аңгыр

Хемчик хемниң кыдыынга бир-ле дугаар келгеним ол. Тоолда кирген Кыс-Халыырның кыдыг черинде чалым-хаязын көрүп чораан мен.

Сүвүр даштан туттунуп алгаш, чалгыгларже көрүп олур мен. Бир аңгыр бажым кырында дескинип келди. Дөрт аңгыр ийи-ийи болуп алгаш, хемни куду кылайтып батты. Олар ээтпек черге баргаш, шөлээни кончуг хонуптулар. Алдын-сарыг чаңгыс аңгыр, хирезин бодаарымга, эрткен күзүн эжин бооладып каапкан черин база катап эргип келгеш, ыы-сыызын төп турганзыг болду. Чүрээ өлгени ол ыйнаан, дөрт аңгырның салдап чораан черинге чаңгыс аңгыр хонмайн барды.

Эштиг аңгырны эжинден чарып каан куурумчу кижиде кээргээр сеткил кайын турарыл аан. Оранның ховар кужунуң хайырлыг эжинден чарылган черинге келгеш, ыглап турганын дыңнааш, таан кончуг муңгараан мен.

Монгуш Кенин-Лопсан

СҮМЕЛЕР

- Сөзүглелден бодунга херектиг медээлерни аял, амыдыралга херегжидер шыдавырлыг болур.
- Сөзүглелден өөрөнгөн чүүлдерин ажыглап, башкаларга сүме, чагыг сөс берип, бижип өөрениир.
- Бодунга, эш-өөрүнге, өг-бүлезинге таварышкан ончагай, өөредиглиг болуушкуннарны чугаалап, бижип, дыңнап өөрениир.
- Кылыг сөзүн арыннарга болгаш саннарга өскерттип бижиир, домак чогаадыыр.
- Чурттуң аялга ончагайлыг сөстөрни ажыглап, чөп бижип өөрениир.
- Ойзудур адаар сөстөрниң утказын билир, ажыглап өөрениир.

Эки өөрениириниң дугайында сүмелер

1. Сөзүгелелди кичээнгейлиг номчугар.

Номну канчап номчуур?

Кижини медээниң 90 хуузун караанан көрүп билип алыр. Ынчангаш медээни тып алыр кол аргазы ном номчуур, телевизор көөр, компьютерге ажылдаар боп турар. Ном болса, кижиге херектиг медээни берип, чүгө дээрзин бодандырып, номчуур угаанга өөредип турарынан телевизор, компьютернен артык эки талалыг. Телевизор болгаш интернеттен көрүп турар медээни ыйт, дүрүзүн ажыглап, кижиге шуут ойлгуур кылдыр чедирип турары кижини белен чүгө өөренииринге болгаш кижиниң карак, медресел дээш кадыынга багай. Ындыг ужурунан өөреникчи силер хостуг шаагарны телевизор, компьютер ойнаарынан артык, ном номчуурунга ажыглап өөрөнгөр!

Номну чүгле бодунга номчууш, болду деп бодавайнан, башка кижилер база номчуур деп бодааш, номну камныг, шеверлик ажыглаар херек.

Номчуур номну соңгуурда, ном бижиттинген шаг үези, номга кирген седиптерге таныжып, бодунга херек болур медээлел бар-чогун көрүп алса эки. Чогаалчы номунуң бажынга ооң кол утказы, сорулгазы, номну чүгө бижиирин допчу бижип каан турар болгаш эң-не баштай номда чогаалчының сөзүн номчуур херек.

Номну номчуур көвей аргалар бар. Чижээлээрге: аксынга дыңналдыр номчуур, сагыжынга бодап номчуур, ойлгуп доктаадып номчуур, херектиг чүүлдерин чыып бижип номчуур. Эки номчулга дараазында үш арганан бүдөр.

Чүгүртү номчуур Бо болса номчуур медээге мурнай таныжары болур. Бо номчулганан бодунга херектиг медээлер бар-чогун билип алыр, четкилдеп номчуза, кай хире шаг хуусаа херек, кол утказы чүү болурун билип болур.

Дүргөн номчуур Номчуур чүүлдериниң кол утказын танып, бодунга херектиг чүүлдерни доктаадып алыр арга.

Үр бодап номчуур Номчуп турган чүүлдерин чүгө, канчалган дээрзин бодап, түңнөп номчуурун аайтыыр. Кандыг-бир чүүлдү номчуурда, эң-не баштай чүгүртү номчуур болгаш херек болур чүүлдер көвей болса, дүргөн номчуп эгелээр. Номчуун чүүл

көвей чугула утка илередип турар болса, үүр боданып номчуп эгелээр херек. Эки бижиттинген номну дагын дагын номчуп, чугаалажып болур.

2. Канчап дүрген номчуур?

Дүрген номчуп өөрениир ужун дарыйгы аргаларны хереглегер:

- а. Аксынга үглөп номчуза, үүр номчуур.
- б. Номчуп турарда, домак бүрүзүнүң утказын билир дивейнен кол утказын ойлгуп номчуур.
- в. Чугул эмес чүүлдерни номчувайнан, седиптиң эң кол дээн кезээн тып номчуур.
- г. Номчуун чүүлдериниң кол кезээн тодарадып шыдаар херек.
- д. Номнуң чүүн ийинен барыын ийи куду одуругну чүгүртү көрвейнен, үстүнөн куду чүгүртү көрүп өөрөн.
- е. Бир көөрдө ийи, чаңгыс сөс көрвейнен, сөстү көвей көвейнен көөрүн кичээгер.
- ё. Ном, солун номчуурда, номчуун чүүлдериңни дагын дагын дескиндирип турар болса, ону доктаадыыр, үргүлчү чаа чүүлдерни тып номчу.
- ж. Ном номчуур шимээн чок черни соңгу. Ном номчуп турарда, башка чүве бодавайнан номчугар.

3. Айтырыгларга харыылагар.

1. Сен чүге ном номчуур сен?
  - а. шагны үре түңнелдиг өткүрер ужун
  - б. эртемниг болур ужун
  - в. мээң эки адажым болгаш
2. Сен бир хүнде ном номчуурунга каш шаг чарыгдаар сен?
  - а. бир шаг
  - б. ийи шаг
  - в. номчувас мен
3. Сен номну канчап номчуур сен?
  - а. дүрген номчуур мен
  - б. билип номчуур мен
  - в. кичээнгейлиг номчуур мен

4. Көвей сек орнунга "ном" деп сөстүң төрөл сөзүн бижигер.

Ажыглаар сөстөр: номнуг, номчуур, ном, номчулга, номчукчуларны

Бистиң анги дөрт дугаар хүннүң бир дугаар шаан ..... шаа дээр. Анги бүрүзүндө мындыг ..... шаа турар. Кичээл кылырда өөреникчи бүрүзү ..... болур болса эки. Ангивисте эки ..... оолдар, уруглар көвей. Эки ..... сургуулга шылгараткаш, чылдың шаңнап турар.

5. Эштериң бир хүнде чүнү, каш шаг кылып турарын көзенекте бжиин. Түңнөп домакташкар.

№	Өөреникчилерниң ады	Ном номчуур шаг	Телевизор көөр шаг	Компьютер азы дасын ажыглаар шаг	Кичээл даптаар шаг
1	Чечек	1 шаг	3 шаг	1 шаг	2 шаг
2	.....	.....	.....	.....	.....
3	.....	.....	.....	.....	.....
	Ниитизи	.....	.....	.....	.....

Чижек айтырыглар:

- а. Хүнде каш шаг ном номчуур сен?
- б. Хүнде каш шаг телевизор көөр сен?

4. Домактарны четкилдеп бижигер.

Бистиң ангиниң оолдары хүнде эң көвей ..... шагны ..... ажыглап тур. Эң эвээш ..... шагны ..... ажыглап тур. Бис бир хүнгү көвей шаавысты ..... -га ажыглаар болса, эки болур деп бодап тур бис. Чүгө дээрге ..... болса, биске..... дузалыг.

5. Боттарыгарның ном дугайында билир, билип алган чүүлүгерни түңнөп бижигер.

Ном дугайында билир чүүлдерим	Ном дугайында билип алган чүүлдерим
Номну оруп, хирледип болбас	.....
.....	.....
.....	.....

6. Сургуулуларның ном саңында кандыг кандыг дүрүмнерни херегжидип турар.

Шимээн чок номчуур

Дасыннан хоочулашпас

Дасынын өжүрүп азы ыдын өжүрүп алыр.

.....

.....

.....

.....

7. Шүлүктү номчугар.

Тудуп алыр, чүктеп алыр
 Чуруктуг чараш сүңкүүм бар.
 Тудуш кады суп алыр
 Чүзүн бүрү номум бар.

Кичээлдин кол херексели
 Харандаа, кыдырааш, балым бар.
 Камныг, эптиг эдиле деп
 Кай шагнан сургап келген.

Ном, кыдыраажын орбайнан,
 Будук, балын сыйбайнан,
 Шевер, камныг хереглээр болса,
 Шында кончуг өөреникчи болур.

Өөреникчилерге сүме

Шуңгуур-Иргит Жамбаа уруу Оюун

- Шүлүктү аянынг номчугар. Доктаадып алгар.
- Эки өөреникчи болур ужун кичээлдин херексилдерин канчап хереглээр?
- Сен бодуңну кандыг өөреникчи деп бодап тур сен? Чүге?

8. Өөреникчилер деп сөстүң дазыл, кожумаан шыйгар.

9. а. Идепкейлиг болгаш идепкей чок өөреникчилерниң чаштыыкы овор-хевир, чаңын адагар.

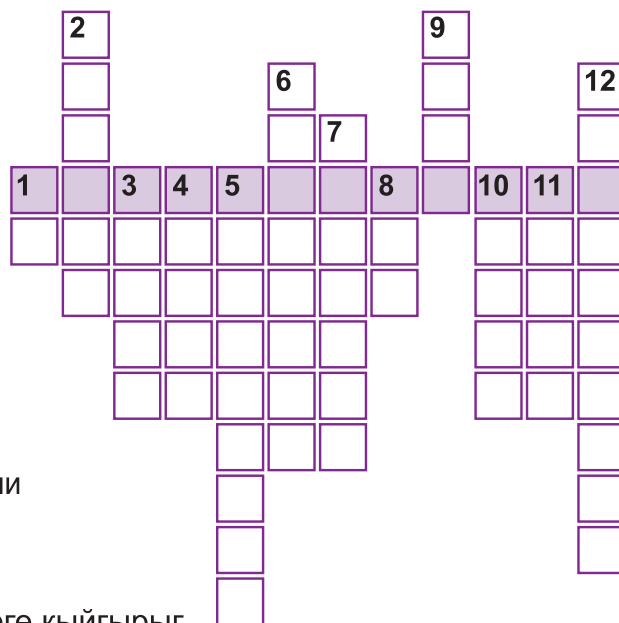
Идепкейлиг өөреникчи	Идепкей чок өөреникчи
Үргүлчү кичээлин кылыр.	.....
.....	.....
.....	Номун шоокарлаар.
Кыдыраажын камныг хереглээр.	.....

- Идепкей чок өөреникчини илередип бижиин домагарны кыйгырыг домаа кылдыр өскертип бижигер.

10. а. Сөс чинчизин тыпкар.

- Адаш өөр дээрге чоок уткалыг сөс.
- Өөреникчилерниң кол хереглели.
- Өөреникчилерниң хевин азар эдилел.
- Өөрениир дээн сөстүң кыйгырыг хевири.

5. .... мөңжери.
6. Бижиш дагын балап болур чүүл.
7. Башкыларга дузалажып, чөвүлөп, өөредип турар кижиге.
8. Өртемчейни көөр соңку.
9. Бистиң ... 20 өөреникчилиги.
10. Чиң чиң ыыттыг,
Чараш бичии боттуг.
11. Анги бүрүдө турар үнүш.
12. Сургуулду удуртуп турар кижиге.
13. Өңнөп каан кезекке идепкейлиги өөреникчи дээн сөстүң чоок уткалыгы сөзү келир.

- б. Сөс чинчизинен тыпкан сөстеригерге кыйгырыг
домаа чогаадып бижигер.

11. Сөзүглелди кичээнгейлиги номчугар.

Моол Улустуң төрениң тугу

Моолдуң кадышкан тулгар төрениң уламчылардыг Улуг ак тугу моол Улустуң төрениң хүндүткелдиң биликдели база төрениң тугу деп үндезин хойлуда аайтып каан.

Төрениң тугун Моол Улустуң бүгү аймактан өөр чылгы иштинен соңгуун ак чүзүннүг аскырның 80 см-нен куду эмес узуннуг, чел кудуруктан чаңгыс хуу-ла кылыр.

Ол кептиг бүгү аймактың чериниң хөрүзүннүң дээжизин куткан чуткуп каан хүрээ мандала хевирлиги суурь кырынга чалап, Төрениң ордунунга орнуктурган база ону черге дээрсиирин шээрлээр цаазылыг.

Тос буттуг Улуг ак туктуң бажындаагы үш серээни каңнан кылып, оттуң чалымы өрү дээн утканы биликтеп, чээрби бир сырып каан чалым кыпсып, ийи талазынга каң дөрт цагариг халаңнадып каан. Ол цагаригтар бады быжыгны биликтеп турар.

Сүлдеге улуг ак өргээни дөөйлөп бүргүүл кылып, ак хылдан дескиндир өгнүң термезин көргүскен боп турар.

Улуг ак тук кол сүлде болгаш ону дескинген сөс элчи бичии сүлденен бүткөн болур. Моол Улустуң төрениң ажил-ижиге мандып өрүлээриниң бүгү биликтели тос буттуг Улуг ак тукта синген боп турар.

Чоннуң улуг байырлалы наадымның мурнуу хүннеринде Төрениң баштыңының чарлыы-биле Төрениң тос буттуг Улуг ак тукту чонга көргүзүп, наадымның ажыдыышкын хүнүнде төп ойнаар хүрээленге хүндүткөп чалаар чаңшылдыг болур.

12. Чөп харыыны тыпкар.

1. Тос буттуг Улуг ак туктуң бажындаагы үш серээни чүүнен кылган?
а. алдын   б. чес   в. мөңгүн   г. каң
2. Сүлдеге чүнү дөөйлеп бүргүүл кылган?
а. делегейни   б. өгнү   в. черни   г. күннү
3. Улуг ак тукту кымның чарлыынан төп ойнаар хүрээленге чалаар?
а. төрениң баштыңының   б. ерөнхий сайдтың
в. улуг хуралдың баштыңының
4. Төрениң тугун (каш?) ..... аймактың өөр чылгы иштинен соңгуун (кандыг?) ..... чүзүннүг аскырның ..... (каш?) см-нен куду эмес, чел кудуруктан кылыр?
5. Улуг ак тук кол сүлде болгаш ону дескинген каш бичии сүлденен бүдер?
а 4   б. 5   в. 7   г. 8

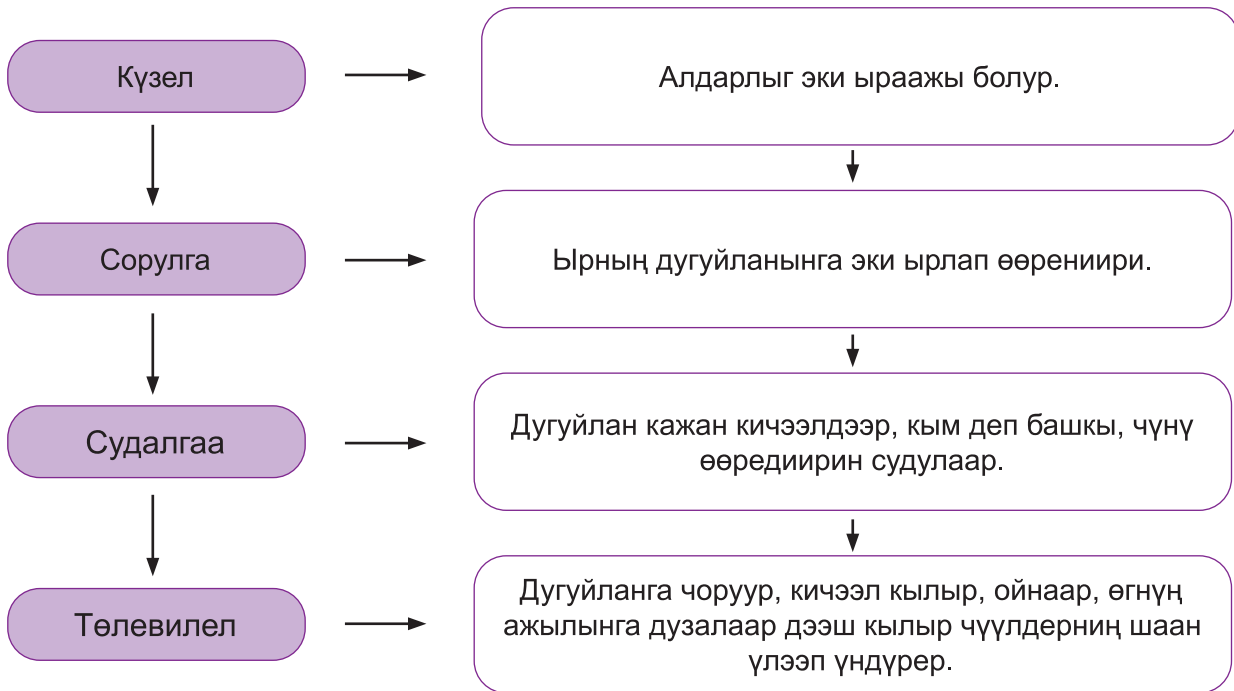
13. Сөстөрни айтырылгарга чиге холбагар.

1. тук	а. каш?
2. ак	б. кандыг?
3. чаңгыс	в. чүнүң ?
4. улустуң	г. чүү?
5. чалаар	д. канчанган?
6. сырып каан	е. канчаар?

14. "Төре" деп сөстүң бээриниң падеж кожумактыг хевиринге домак чогаадып бижигер.**2 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.****Төлевилел кылыр дугайында сүмелер**

Кижилерниң, өг бүлениң, албан черниң, ангиниң, аймак, сумуннуң дээш төлевилел көвей янзы турар. Кижилер бичии аныяк үезинде көвей-ле чүүлдү күзеп чоруур. Ат алдарлыг ыраажы, чогаалчы, эмчи, спорттуң мастери, дарга, башкы, эмчи болуксаар.

Күзелинге чедер ужун кижичи бүрүзү сорулгалыг болур ужурлуг. Күзел, сорулга ийи турса-даа, наам-ла чоруй берсе, сугга хап бар чыткан ыяштан дең болур. Ынчангаш ол байдалдан үнер оруу болса, төлевилел боп турар. Төлевилел кылырда, дарыйгы базымнар бар. Тодаргайлаарга:

2. Кичээнгейлиг номчууш, бижип алгар.

Доктаадып алаакай

1. Хүн бүрү кылыр ажылыңны төлевилеп алган болсаң, ол-ла төлевилелден чор. Кежээ болурда, бөгүн чүнү кылдым деп түңнөп тур.
2. Төлөвилелинде бүтпес ажил турса, дүрген казы.
3. Төлөвилелинде чүнү кылыр деп бижииниңни адаштарың болгаш аача, ээжиңге аайтып таныштыр. Чүгө дээрге олар сеңгээ төлевилээн чүүлдериңни кылырда, дузалажыыр, база сээң уттуп турар чүүлдериңни сагындырар.

3. Төлөвилел кылырының ажык-дузазын хоочулашкар. Көзенекте медээлерни четкилдеп бижигер.

Төлөвилээнниң ажык дузазы	Төлөвилевээнниң багай талазы
Шаг хожуур	.....
.....	Аай баш чок болур.
.....	Башка кижилерге багай бодаттынар.
Сеткил амыр болур.	.....
.....	Бодунга идегел чок болур.

4. Кажыктың бир хүнде кылыр шаг төлевилелинге таныжаакай.

Бир хүнде кылыр чүүлдери	Чарыгдаар шаглары
Сургуулга	5 шаг
Дугуйланга	2 шаг
Өөн шеверлээр	30 минут
Адаштарынга харгыжар	1 шаг
Телевизор көөр	1 шаг 30 минут
Дасгалын даптаар	2 шаг
Чемнениир	2 шаг
Кичээлин даптаар	-
Удуур	8

5. Айтырыгларга харыылагар.

- Кажык бир хүнде кичээл даптаарынга каш шаг үндүрер деп төлевилээн?
- Ол дугуйланга өөрениринге улуг шаг үндүрер бе? Чүге?
- Кажык сургуулга 5 шаг болган. Ону кичээл даптаарда чарыгдаан деп көрүп болур ба? Чүге?
- Кажык кай шагларын бичиилеткеш, кичээл даптаарга шаг үндүрсе болур? Чүге?

Доктаадып алаакай

Силер сургуулга өткүргөн шаагарны кичээл даптап өткүргөн кылдыр бодавагар. Ол чүгле чаа медээлелди ап, билип алырынга чарыгдаан шаг. Өөреникчи кижини кичээлге көргөн чүүлдерин өөнгө баргаш, чаавыла даптап тургаш, чедишкинге чедер. База ном номчурунга шагнан төлевилегер.

6. Төлевилел дугайында өөрөнгөн чүүлдергерни ажыглап, бодугарның бир хүн, чеди хүн, бир ай, бир чылда кылыр ажылыгарны төлевилеп, ангигерде адаштарыгарга таныштыргар. Төлевилеп бижирде, канчап бижирин дагын бир домактажыкай:

Төлевилеп бижирде

- Кылыр чүүлүн төлевилээр.
- Төлевилээнин частырыг чок бижир.
- Бижирин чүүлүн кыдыында адажынга номчуп бээр азы номчуткаш, адажының саналын дыңнаар.
- Адажының айтканынан экижидип бижир.

Бодун чөп ап чоруурунун дугайында сүмелер

3 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар. Айтырыгга харыылагар.

Кагайның бүдүүлүк оглу

Бир хүн кагайның оглу кудумчуга кинонуң чарлалдарын көрүп чорууш, оруктуң ындында таныыр адажы тоолайның оглу Хыраамай чоруурун көргөш:

- Ээй, Хыраамай! – деп алгырарда, кыдыында чоруун куштуң давыырактары улуг-ла корткаш, чүк-чүк куду ойлай баргылаан. Хыраамай чедип келгеш, кагайның оглунга:

- Кудумчуга чоруурда, чазап каан оруктуң ындында чоруун азы ыраакта бар чыткан таныыр амытан, адаштарыңны кыгырарда, башка амытаннарны чожуду алгырба. Бо болса, бүдүүлүкдээрзин билип ал – дээн. – База кудумчуга башкаларның кыдыынан өдерде, эктиңнен итпейнен чай каап берип, мендилежип, оът-сигенниң кырынга баспайнан чор. Ыяштың будуун сыйып, шеверлеп каан чазаан орук, кудумчуга чараа дымаазын сиңмирбес, дүкүрүп болбас – деп сургаан.

Ол шагнан баштап кагайның илдең, бүдүүлүк оглу Хыраамай адажының чагып айтканынан чоруп томаанныг, алгырбас, дымаа-чараазын кагбас болган.

- а. Сөзүглелди чүге Кагайның бүдүүлүк оглу деп адаан?
- б. Куштуң давыырактары чүге чүк-чүк куду маңай барган?
- в. Тоолайның оглу Хыраамай кандыг үүле кылган?
- г. Кагайның оглунуң аажы-чаңын тодараткар.

Алгырар, ..., ..., ..., ...

- д. Кагайның оглу өскерлиш, кандыг болган?

Томаанныг, ..., ..., ...

- е. Тоолайның оглу Хыраамайның аажы-чаңын тодараткар.

Сергелең, ..., угаанныг ....., ...

2. Бодун кижизидер дизе,

Боданыыр херек дээн үлегер домакты башкыгарнан кады үстүнде сөзүглелге кандыг хамаарылдыг болурун домакташкар.

3. Кудумчуга улустар боттарын канчап ап чоруп турарын экиттир көргөш, бижигер. Бижиинигерни домакташкар.

4. Бижип кылгар. Чечен өөнөн үнгөш, көвей кудумчуларнан чоруп сургуулга баар. Ол сургуулунга баргыжа, кудумчуга көвей чүүлге тааршыыр. Чечен сургуулга чедир айыыл чок чоруп баарының дугайында домакташкар. Чүүнен оваарымчылыг болурун адаанда сөстөрни ажыглап бижигер.

Ажыглаар сөстөр: ызырга ыттар, машиннер, үттер, төп каан суг, дооп калган дош, тар кудумчу, дааш, шимээн, эзирик кижилер, бүдүүлүк оолдар-уруглар

5. Кады олурган адажыгарнан кады кагайның оглу, Хыраамай ийини төлээлеп, көргүзүг ойнаарыңа белеттегер.
6. Сөстөрни моол дыл куду орчууладып бижииш, шын бижилгезин доктаадып алгар.

кагай - ..... чазап каан орук - .....
 кудумчу - ..... сыйбас - .....
 кыдыынан өдерде - ..... алгырбас - .....
 бүдүүлүк - ..... чожуду алгырар - .....

7. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчууш, ат бергер.

Чечен өөреникчилер чөвүлелиниң идепкейлиг кежигүнү. Ол чөвүлелдин хуралын кажан-даа үзүп чорбаан. Үргүлчү хуралга киржип, бодунуң бодал сагыжын аайтып турар.

Ынчалза-даа ооң дасыны хурал иштинде чалаң-на ыыттаар. Ол дасынын алгаш, дыңзыг дыңзыг хоочулажыыр. Оолдар ону бүдүүлүк деп хуралга келирде, тура чок турар.

8. Айтырыгларга харыылап, домакташкар.

- а. Чечен кандыг өөреникчи деп бодап тур силер? Чүгө?
 б. Чеченниң эки болгаш багай аажы-чаңын аайткар.
 в. Оолдар ону бүдүүлүк деп хуралга келирде, тура чок турар. Чүгө?
 г. Дасынны канчап хереглээр? Чүгө?
 д. Сен Чеченниң орнунга турган болсаң, канчаар турган сен?
 е. Сен ооң эжи турган болсаң, Чеченге чүнү сүмелээр сен?

9. Дасынны канчап чөп хереглеп болурунуң дугайында бижигер.

Хуралга болгаш концертке олуларда,
ыыдын хаап каар.

.....

.....

Шагнан ажыглап өөрениир.

Көвей кижии иштинге алгырып
хоочулашпас.

.....

10. Дасынның ажык-дузазы болгаш хоранныг талазын домакташкар.

Ажык дузазы	Хоранныг талазы
Ыраакта турар кижилернен харылзажып шыдаар.	Каракка багай.
.....	.....
.....	.....
.....	.....

11. “Бак кижиниң ыыды улуг” деп быжыг сөс каттыжышкынның утказын домакташкар. Утказынга таарты домак чогааткар.

Чөп харылзажыырының дугайында сүмелер

4 1. Кичээнгейлиг номчууш, утказын тодараткар.

Чугаалаар эртем

Канчап эки чугаалап өөрениир бис?

Харылзааның чүглө 10 хуузун бистиң аайткан сөс илередип турар, 30 хуузун чугааның үнү, 60 хуузун чугаалап турар кижиниң чаштыыкы овор-хевири көргүзөр деп харылзааны судулаар эртемденнер доктаадып тур.

Ынчаарда эки чугаалап өөрениир ужун карак, арын шырай, хол-буттуң шимчээшкини, ыыттың өңүн чугаалап турар чүүлдүң утказынга таартыыр херек. Харылзажып турган ийи кижилер бир бирээзин хүндүлөп, сөзүн дыңнап, бодал-сагыжын хостуг чугаалаарын дең харылзаа дээр. Харын харылзажып турган ийи кижиниң кай бирзи бирээзин дыңнавайнан, сөс аайтыыр боломчу бербейнен, бодунуң сагыжын шуут аайтыырын дең эмес харылзаа дээр. Чижээлээрге: коргудар, албадаар, сүрдедиир. Дең эмес харылзаанан боп кижилер аразынга шош кылыр. Ынчангаш чугаалажып турган кижилер бир бирээзин билишпес. Ындыг харылзаа кижиниң кадыынга багай болур.

2. Айтырыгга харыылагар.

а. Дең харылзааның үезинде кижилер кандыг байдалдыг турар?

.....	Каткырымсыраан	.....
.....	Хостуг	.....

б. Дең эмес харылзаа үезинде кижилер кандыг байдалдыг турар?

.....	.....	Ажынган
Корткан	.....	.....

в. Дең эмес харылзаа чүге кадыкка багай болур? Арагарда домакташкар.

3. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчууш, домакташкар.

Кадык турарының чажыды

75 чаштыг хоочун эмнелгеге келгеш, шинжилгээ берип тур. Ооң шинжилгээзиниң харыызы кандыг үнгенин өөнүң ээзи билир деп кээп тур. Эмчи:

- Хоочунугарның кадыы 20 чаштыг кижини кептиг кадык тур. Канчап мындыг кадык болур? деп, сурап тур. Ашкыяк:

- Бис 50 чыл кады амыдырап турар бис. Өгленгеннен бээр кажан-даа бир бирээвиске ажынып, багай сөс аайтып, багай харылзажып турбаан бис – дээн.

4. Айтырыгларга харыылагар.
- Хоочуннуң кадыы чүге эки болган?
  - Кижилер аразының харылзаазы чүге чугул?
  - Сен бодуңну дескиндир турар улустарнан канчап харылзажып турар сен?
  - Багай чаң үндүрген удааң бар ба? Чүге?
5. а. Бистиң өгбелеривистиң чагып чоруун чагыг сөстөрүн доктаадып алгаш, амыдыралыгарга базым бүрүзүндө херегжиткер.

1. Ада, иегерни болгаш улугларны хүндүлөп, сөзүн дыңнап өөрөнгөр.

2. Тыва ёзу-чаңчылыгарны кезээде хүндүлөп, утпайын чоргар.

3. Бодугарны тыва кижини боп төрүүнгө үргүлчү чоргаарланып чоргар.

4. Тыва хевигерни кедип, хей-аъдыгарны киискидип чоргар.

5. Арагы, тамыкыны хереглеп, меге аайтып, оор кылып багай кижилернен катчыыр-ла болсагар, эң багай дээрзин биллип чоргар.

6. Шагны үре түңнел чок өткүрвөгөр. Шаг алдын. Эртемнен өөрөнгөр.

7. Ажыл кылырда, чалгыырап ыңгайлыктавагар. Сеткилигернен кылып өөрөнгөр.

8. Кижилерге үргүлчү чаагай сеткилден дузалажып чоргар.

б. Үстүндө домактарны кыдыраажыгарга дүжүрүп бижип алгар.

6. а. Домактарны кичээнгейлиг номчугар. Арагарда домакташкаш, чөп-буруузун башкыгарнан кады демдеглегер.

№	Утказы	Чөп	Буруу
1	Чараш чугаалаар.		
2	Каргыш сөзүн аайтыыр.		
3	Домаанга көвей херек чок сөс кирип аайтыыр.		
4	Бир аайтканын дагын дагын аайтыыр.		
5	Чүнү аайтып турганы тодаргай болур.		
6	Хоочулажып турган кижизиниң сөзүн дыңнаар.		
7	Сөстен коргудар, сүрдедиир.		
8	Аайтыыр сөзүн бодап аайтыыр.		

12. Кичээнгейлиг номчугар.

Башкаларны дыңнап өөренири

Боду эки чугаалаар ужун башкаларны эки дыңнаар. Башка кижилерниң сагыш бодал, күзел сонуургалын ойлгуп билир чаңгыс аргазы болса, ону эки дыңнаар.

13. а. Эки дыңнакчы болур ужун дарыйгы шыдавырларга өөрөнгөр.

- Хоочулажып турар кижиге куду чиге көрүп чугаала.
- Кандыг-бир өске чүве кылып турсаң ооңну доктаат.
- Хоочулажып турган кижиге куду чоошкалап бар.
- Хоочулажып турган кижиге караа куду көрүп хоочулаш.
- Хоочулажып турган кижиге сөзүн үспейн, дооза дыңна.
- Хоочулажып турган кижиге чөпшээрэжип турганың илередиирде, бажын шимчедип, азы “чок”, “ие” дээн кыска болгаш бүдүн домактан харыыла.
- Коргуп, сагыш човап, өөрүп турарын чаштыыкы арын-шырайыңга көргүс.
- Чугаага хамаарал чок чүве чугаалава.

б. Хоочулап турарыңда кым-даа сени дыңнавайнан турса канчаар сен? Чүгө?

в. Сен ангиңге тоол аайтып турарыңда, кай бирээзи сээң сөзүңнү үскеш, өске чүве аайтый барса канчаар сен? Чүгө?

г. Кижиге чүве хоочулап турарда, сөзүн өскелер дыңнавакка, кандыг байдалдыг болур?

Сагыштан ухар, бодунга идегел чок болур ....., ...,
 ....., ..., ..., ...,
 .....

14. Ангиге хоочулажыырда, хереклээр дүрүмнерни арагарда сүмележип тыпкаш, чараштыр бижииш, ангигерге илип алгар.

Бир бирээзин шыдамныг дыңнаар.
 Айтып турган кижиге сөзүн үзүп болбас.
 Тодаргай чугаалаар.

15. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Мээң адажым

Мээң адажымның ады Батбаатар. Ол бистиң ангиде өөренип турар. Бис ийи бичиивистен адаш болган бис. Ийи чыл кады чүгүрүк аът мунуп тур бис. Батбаатарның аачазы чүгүрүк аът баглаар. Наадамга көвей аът баглап турар.

Батбаатар эрткен чылын чоон аът мунгаш, аймакка мурнаан. Ол аъдын канчап шавар, кажан аксын тыртар, кажан кокшадыр, каяа кымчылаар дээрин эки билир. Сүрлүг эки гиингоолаар. Батбаатарны гиингоолаарда, аъттар сергеп кээр деп аачам аайтыр. Мээң адажым улуг угаанныг оол.

16. Айтырыгларга харыылагар.

1. Ийи адаш кажаннан бээр адаш болган?
2. Ол ийи кады чүнү кылыр?
3. Батбаатар чарышка аъдын канчап мурнадыр?
4. Кандыг аът чарышка мурнаар?

17. Сөзүглелдиң утказынга таарыыр үлегер домакты тыпкар.

а. Аъды чүгүрүк мактадыр
Ады чүгүрүк хоптадыр.

б. Эки аътка ээ көвей
Эки кижээ эш көвей

в. Артык тенек адын мактаар
Болбас тенек бодун мактаар

г. Аът болуру кулунунан
Кижиги болуру чажынан

18. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Хаанның ак аъды

Хаанда бир ак аът турган иргин. Хаан ол аъдынга улуг-ла хайралдыг турган. Бир хүн бүгү албатыларынга: “Бо ак аъттың өлүмүнүң дугайында медээ аайтып келген кижини цаазылаар мен. Чүге дээрге бо ак аъдымга тыным ышкаш хайралдыг мен. Ооң өлүмүнүң дугайында медээ мени калчыырадып магат чок” дээн.

Амытан бүгүдеге келир өлүм бир хүн ак аътка кээп тур. Ак аът өлгөн. Хаанның албатылары сандарап эгелээн. Кым-даа хаанга ак аъдының дугайында аайтып шыдавайнан турган. Оон чылгычыларның баштыңы бодап бодап тургаш “Мен ак аъттың өлгенин аайтыр мен, кандыг-даа болса, бистер бажывысты алсыыр бис” дээш, чылгычыларның баштыңы хаанга баргаш:

- Эргим хааным, силерде бир ак аът бар эмес ийикпе? – дээн. Хаан:
- Ындыг – деп, харыылаарда. Чылгычыларның баштыңы:
- Ол чыдып алган, буду көжүп калган, караан шимип алган, ишти улгадып калган, база кандыг-даа тыныш албайнан чыдыр, дээн.

Хаан:

- Баштың, баштың ак аътты өлүп калган дидиң бе? – дээрге, чылгычыларның баштыңы:

- Эргим хааным, мен ынчап аайтпаан мен. Харын силер ак аътты өлген деп аайттыгар – деп, бодун өлүмнөн авыраан.

Чүнү канчап аайтырынан хамааржып, көвей чүүлдерни өскерттип болур.

19. Айтырыгларга харыылап, домакташкар.

- Хаан албатыларыңга чүү деп аайткан? Чүге?
- Чылгычыларның баштыңы ак аъттың өлгенин хаанга канчап аайткан?
- Сен чылгычы турган болсаң, канчаар турган сен? Чүге?
- Сен хаан турган болсаң, канчаар турган сен? Чүге?
- Хаан ак аъдын өлгенин билгеш, кандыг байдалдыг болган?

Ыглаан	Ажыңган	.....	.....
.....	Хостуг	.....	Алгырган

20. “Өлүр” дээн сөстүң ойстур адаар сөстерин бижигер.

Чок болур	.....	.....	.....
-----------	-------	-------	-------

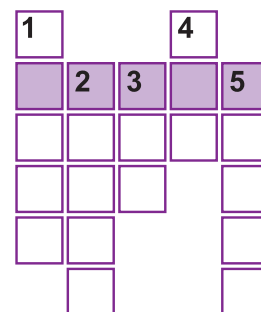
21. Өлүп төнер төөгүлүг

Төрүп өзер чаяанныг дээн чечен сөстүң утказын домакташкаш, доктаадып алгар.

22. Бодугарның эң-не хайралдыг малыгарның дугайында 40-50 сөстүг чогаадыг бижигер. Аңаа аттан бергер.

23. Сөс чинчизин тыпкар.

- Аътка каар демдек.
- Үш чаштыг аът.
- Аъттың чүзүнү.
- Малдың чиир чеми.
- Аъттың дагазын “.....”-нен кылыр.
- Өңнеп каан карактарга чылгы малды адаан чүве ады келир.

24. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчууш, таарыыр аттан бергер.

Бат 5 дугаар ангиде өөрениир. Ол кичээлинге эки өөрениир. Башкыларының сөзүнге кирип, кичээлин үргүлчү даптап, олимпиадка киржип, алдын, мөңгүн медальдар алган. Сургуулдуң эки өөреникчилерниң бирээзи. Ынчалза-даа ол аача, ээжизиниң сөзүн улуг тоовас. Өөнге келгеш, кезээде аача, ээжизинге удур сөс аайтып, “Мен эки өөренип турарда, меңгээ чүве аайтпагар” дээр. Аача, ээжизи оглунуң бүгү-ле херектиг чүүлдерин белеттеп бээр. Ол аача, ээжизинге кажан-даа дузалажып турбаан. Харын-даа оларны чаңчап каар.

Бир хүн Баттың аачазы оглунан кады агаарлаар дээш, балыктаарда эдертип чоруун. Оглу баргаш-ла “Силер мени чүге эдертип келдигер? Чалаң мындыг тенек чүүлдер кылыр силер. Мен маңгаа келириниң орнунга кичээлим даптап олуруп туруп тур мен” дээш, аачазын кагаш, дедир чоруй барган. Аачазы боданган “Оглум чүге чоруй барды? Буруу чүүл кылдым ба? Оглумну шевер агаарга үнүп, кезек амырап алзын деп бодаан ийик мен.....”.

25. Айтырыгларга харыылагар.

- Сөзүглелге кандыг ат бердигер? Чүге ынчап адааныгарны тайылбырлагар.
- Баттың аача, ээжизи кандыг аажы-чаңныг кижилер?
- Бат аача, ээжизинен канчап харылзажып тур? Чүге?
- Бат кандыг оол?
- Сен аачаң, ээжиңнен канчап харылзажыыр сен? Чүге?
- Оолдар аача, ээжизинен багай харылзажып болур ба? Чүге?
- Баттың эки болгаш багай аажы-чаңнарын бижигер.

Эки аажы-чаң	Багай аажы-чаң
.....	.....
.....	.....
.....	.....

26. Сөзүглелдиң кол утказынга таарыыр чечен сөстү тыпкар.

а. Эштиң чоруу бүдер болса, Боттуң чоруу бүдер.

б. Эртемни номдан тывар Эртинени черден казар.

в. Аданың сургаалы алдын. Иениң сургаалы эртем.

27. Ада, иезин болгаш улугларны хүндүлээр кандыг ёзуннар бар? Домакташкаш, улугларны хүндүлээр дугайында сүме бижигер.

Аача, ээжизинен шожуп болбас.

Аача, ээжизин хүндүлээр, сөзүн дыңнаар.

.....	.....
.....	Шай, чеминиң дээжизин баштай аача, ээжизинге тудар.
.....	Шагаада эң баштай аача, ээжизинге шагаалажыыр.

Эки багайны ылгап билирниң дугайында сүмелер

5 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Иди шидилиг игил

Улуг-ла соок хүн турган. Тэймс хемниң эриинде кырган согур ашкыяк көгерип бээреп калган холунан игил ойнап олурган. Кыдыынан өдүп бар чыткан шеверлик хевенген ийи чалыы ону кайгап эгелээн. Ийи чалыының арганы кырган согур ашкыяктың кыдыынга келгеш:

- Багай хүн тур, кым-даа теңге бээр ужун келбейнен тур ба? – дээн. Кырган ашкыяк:

- Багай хүн эмес, бөгүн соок болгаш кым-даа соңкузун ажарын бодавайнан тур – деп харыылаан. Чалыы каткырымсырааш:

- Соңкузун ашкыжа, игилигерни үргүлчүледип ойнай бергер – дээрде, кырган ашкыяк холун өрү көдүргеш:

- Болур-ла болса, бурганга дыңнадыксап тур мен – дээн. Хенертен арган чалыы игилди алгаш:

- Мен ойнасам, болур ба? Соңкуларны аштырып шыдазам магат чок – дээн.

Ынчалгыжа арган чалыы хол хавын чешкеш, кудумчу куду көргеш, игилди ойнап эгелээн. Дыл чок, аас чок нотулар дыл кирип, кудумчу игилдиң аялгазынан уяраан кептиг болган. Бо үеде бир соңку аштынгаш, теңге дүжүп келгени көстүүн. Унуун дагын бир... Кайгамчыгтыг хөгжүмнүң аялгазы соңкунан соңкуга чаңгыргаланып, үргүлчүлээн бажыңның соңкалары бир бирнен аштынып, теңгелер арты артынан дүжүп эгелээн. Арган чалыы игил ойнаарын доктааткаш:

- Олчалыг хүн иргин – дээш кырган ашкыяк куду көргеш:

- Амды чанып болур болду, чүнү күзээниң ал, күзээниңнен ижип чиир сен – дээш чоруй барган. Кырган ашкыяк ыңгай бар чыткан чалыынан:

- Силерниң адыгар кым? – дээрде:

- Паганини – деп харыылаан.

Согур кырган ашкыякка дузалашкан бо чалыы Паганини турган. Ол делегейниң эң-не алдарлыг хөгжүмчүлериниң бирээзи турган.

2. Айтырыгларга харыылап бижигер, домакташкар.

а. Чогаалды чүге “Иди шидилиг игил” деп адаан?

б. Кырган ашкыякты игил ойнап турарда, кижилер чүге соңкузун ажып

дыңнавайнан турган?

- в. Арган чалыы игилди ойнап баштаарда, чүү болган?
- г. Чалыы ашкыякка канчап дуза болган?
- д. Чалыы чүгө ашкыякка дузалаан?
- е. Кырган ашкыяк чүгө “Болур-ла болса, бурганга дыңнадыксап тур мен” дээн?
- ё. Арган чалыы кым турган?

3. Домактарны сөзүглелдиң кай кезээ болурун тыпкаш, чиге холбагар.

а. Багай хүн тур, кым-даа теңге бээр ужун келбейнен тур ба?

1. Башкы кезээ

б. Согур кырган ашкыякка дузалашкан бо чалыы Паганини турган.

2. Кол кезээ

в. Дыл чок, аас чок нотулар дыл кирип, кудумчу игилдиң аялгазынан уяраан кептиг болган

3. Түңнел кезээ

4. Домакташкар.

- а. Сен бодуңнуң башка кижилерге кылган эки дузалыг үүлеңни эштериңге хоочула.
- б. Эштериңниң хоочузун дыңнаарыңда кымның кандыг дузазы эң-не эки дуза болган деп бодап тур сен? Чүгө?

5. Сөзүглелден демдек аттарын тып бижииш, домак чогааткар.

Үлегери:

Кырган - Мен кырганнарны хүндүлээр мен.

6. Тывызыкты тыпкаш, доктаадып алгар.

Беш эргектиң аайынан
Белдиң кургулдайы чиргеди.
Он эргектиң аайынан
Алдын кургулдай чиргеди. (.....)

7. Эштиң чоруу бүдер болса,

Боттуң чоруу бүдер дээн үлегер домактын утказын домакташкар, утказы дөөй үлегер домактан тып бижигер.

8. Чурук бүрүзүн кичээнгейлиг көрүп, кижилерниң аажы-чаңын тодарадып домакташкар.

9. Чурук бүрүзүндө кижилерниң аажы-чаңын тодарадып бижигер.

10. Сөстөрни утказынга чиге холбагар.

Дузааргак

херектиг үеде кымнан-даа кады ажылдап, каттыжып шыдаар

Ажылсак

Дузалаш деп аайтыырын манавайнан дузалажыыр

Шыдамныг

Баштаан ажылын дооза кылыр

Шеверлик

Артык чүвезин башкаларга шын сеткилинен бээр

Каттыжар

Берге чүүлдү түвексинбейнен күлээп ап, шийтпирлээр

Бериичел

Өөнгө, ангиге үргүлчү шевер турарын кичээниир

11. Башка кандыг эки аажы-чаң билир силер? Оларны чижектерге домакташкар.

12. Ангигерде эки аажы-чаңныг оолдарны тодараткар. Чүгө ынчап бодап турарыгарны айткар.

Чижээлээрге: Белек бериичел. Ол бодунда турган артык бал, ном, кыдыраажын кымга-даа болса берип каар.

13. Кижилерниң аажы-чаңын илереткен сөстөрни адап ойнагар.

Оюнну ойнаарда: Сөстү айткан санында бир базым бурунгаарлаар. Эң-не көвейни адап шыдаан өөреникчи мурнаар. Чижээлээрге: ажылсак, чалгыы, ...

14. Сен бодунда кандыг эки аажы-чаң бар деп бодаар сен? Чүгө? Ол дугайында кыдыраажыгарга частырыг чок бижигер.

15. а. Чурукту кичээнгейлиг көргер. Домактарны чурукта болуушкун аайы-биле чөп дугаарлап бижигер.

Дузааргак оол

...	База бичии уруг ыглап турган.
	Бир эней оруунга таарышкан.
...	Сарыг-оол ону өөнгө чедирип тур.
1	Сарыг-оол өөнгө чанар дээш бар чыткан.
...	Сарыг-оол өөнгө өөрүшкүлүг чанган.
...	Сарыг-оол энейге дузалашкан.
...	Бичии уруг өөнөн азып калып тур.
...	Ол эней улуг чүве көдүрүп алган турган.

б. Чуруктуң кол утказын тыпкар.

1. Дузааргак оолдуң дугайында
2. Энейниң дугайында
3. Өөнөн аскан уругнуң дугайында

в. Айтырыгга харыылагар.

1. Сарыг-оол кандыг дуза кылган?
2. Сен Сарыг-оол турган болсаң, дузалажыыр турган сен бе?
3. Кандыг-бир кижиге дуза чедирип турган силер бе? Ол дугайында эштеригерге хоочулап бергер.

г. Чуруктуң кол утказын илереткен чечен сөстү тып бижигер.

1. Эштиң чоруу бүдер болса, боттуң чоруу бүдер
2. Ажыл кылып кижиге болур, Арт ажып аът болур.
3. Дуза болур дээш суг болур.

16. а. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Санын хуулатпааны

Бичии чаш үезинен кады ойнап өскөн ийи уруг бир сургуулга өөренип турган. Ол ийи үргүлчү кады чоруур. Кичээлдин чапсарларында теңгезин каттыштырып, алган чүүлүн үлээжип алыр. Бирээзи кыдырааш чок болса, демгизи артык кыдыраажын бээр.

Ижилээн эштери-биле хөглөп, ойнаарлар. Бир ангиге, бир ширээге кады олулар. Бирээзин Нараа, ам бирээзин Сараа дээр. Олар эки адаштар турган.

Бир хүн ангиге санның шылгалтазы болган. Сараа санын бодап шыдаваан. Ужуру ол санга таарыы турган. Кады олурган эки адажынга “саныңны хуулат” деп сураан иргин. Харын Нараа санын аңгаа хуулатпаан. Ынчалза-даа Нараа үргүлчү эжинге сан бодаарынга дузалажыыр турган. Кежээ өөнгө барып санын аайтып берип,

онаалгазын кады кылыр турган. Харын соңгу үеде Сараа чалгыырааш, Нараанан кады кичээлин даптавас болган.

Мурнунда ижилээн кады өөнгө санын эки бодаар турган болгаш Сараа кижинен хууланбайнан санын эки бодап шыдаар турган иргин. Санын хуулатпаады деп Сараа адажынга улуг-ла өкпелээн. Кичээл тарааш, ол Нараанан кады чорваан. Кежээзинде Нараа санын бодаарынга дузалаар дээш баарда, Сараа өөнгө киирвээн. Кымныы чөп деп бодаар силер?

Д. Гармаа

17. Айтырыгларга харыылагар.

- Сөзүглелдин башкы кезээнде чүнүң дугайында үнүп тур?
- Сараа чүгө эжинге өкпелээн? Сен Сараа турган болсаң, канчаар турган сен?
- Сараа чүгө санын бодап шыдаваан?
- Нарааның эжинге дузалажып турары чиге бе?
- Нараа чүгө адажынга дузалашпаан? Сен Нараа турган болсаң, дузалажыыр турган сен бе?
- Ол ийиниң кайзыныы чөп? Кайзыныы буруу? дээрзин домакташкаш, түңнеп бижигер.
- Сөзүглелди номчууш, чүнү билип алдыгар?

Сараа	Нараа
Адажынга өкпелээн.	Адажынга дузалашкан.
Кичээлин даптаваан.	.....
.....	.....
.....	.....

18. Сээң эки адажың кым? Эки адажыгарның эки болгаш эки эмес аажы-чаңын бижигер.

Үлегери: Мээң эки адажым .....

Ооң эки аажы-чаңы

- эки сагыштыг

- .....

- .....

Ооң багай аажы-чаңы

- бардам

- .....

- .....

19. Эжиңге аажы-чаңын экижидеринге бээр сүмелериң бижи.

Адажымба бээр мээң сүмелерим

.....

.....

Бойдуска камныг харылзажыырының дугайында сүмелер

6 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Бойдусту хамгаалаар ёзун

Тыва кижии бүрүзү сугнуң бажынан ыяш кеспес. Лустуң хорлалы боп, суг-хем соглуп, каң-качык болур дээр. Чаш ыяш, мөөңүнөн өскөн чернен чаңгысты-даа ап болбас. Чимис, эм чечек, сигенниң дазылынан кады чыып келген кижини аал аймаанан чаңчаар турган. Ыяш, дазыл, үндесинин кемтетпейнен хамгаалаарын чугул дээр.

Суг быжартадыырын шээрлээр. Аршаан, хара сугга хан, шүүсүн, ак чем, сүт дамдылатпас. Арыг суг деп хамгаалаар ужурлуг. Агым сугга чүве чуп болбас. Дүмбүң савага ап алгаш, ыраак барып чуур. Часкы сарыг сугну чиг суг дээш, чунуп болбас дээр. Малдың өдээ, аршаан суг, хара суг, хем эриинге черлениирин шээрлээр.

Көжерде, олурган хонаш, өдээн арыглап шеверлээш, көжер ёзунуг. Төккен күлүнүң көзүн өжүргөш чоруур. Чүге дээрге көс умалгаш, өрт үнеринен хамгаалаар.

Бо бүгү чүүлдер бойдусту хамгаалаар, бойдустан чиге харылзажыырының дугайында чоннуң ёзу-чаңчылы боп турар. Ынчангаш бо чаңчылдарны билип алгаш, амыдыралга херегжиткер. Бисти хүрээлеп турар бойдус бистиң ийи дугаар өөвүс дээн сөс. От-көс, өг-оранын кижилер канчап хамгаалап, шеверлеп тур. Ол кептиг бисти хүрээлеп турар бойдуска ынчап харылзажыыр ужурлуг бис.

2. Айтырыгларга харыылагар.

- Сөзүглелде бойдус хамгаалаар ёзуннарнан аайткар.
- Бойдус хамгаалаар дугайында оон-даа өске ёзу-чаңчылдарнан аайткар.

3. Сөзүглелди дагын номчууш, домактарны четкилдеп бижигер.

- Тыва кижии суг бажынан ыяш .....
- Агым сугга .....чуп болбас.
- Малдың өдээ, хара суг, хем эриинге ..... шээрлээр.
- Төккен ..... көзүн өжүргөш чоруур.
- Бисти хүрээлеп турар бойдус бистиң ..... өөвүс дээн сөс.

4. Бойдус хамгаалаарда сен чүнү кылып шыдаар сен?

Ыяш тарыыр мен.

.....

.....

Хокту хамаан чок чашпас
мен.

.....

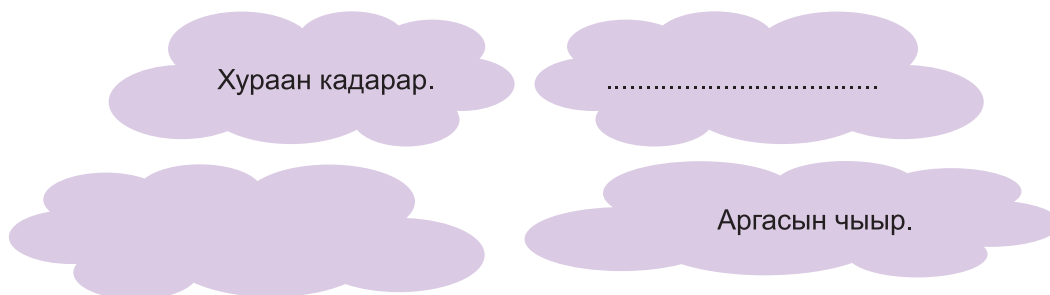
5. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчууш, аттан бергер.

Артыш 5 дугаар ангиниң өөреникчизи. Ол чайгы дыштанылгазы болурда, көдээ Кускуннугга чайлаар эжезиниң өөнгө барып дыштанган. Ол эже, энезинге аргасын чыып бээр, хураан кадарар, суг дөгүдүп бээр дээш, көвей ажилды кылып турган.

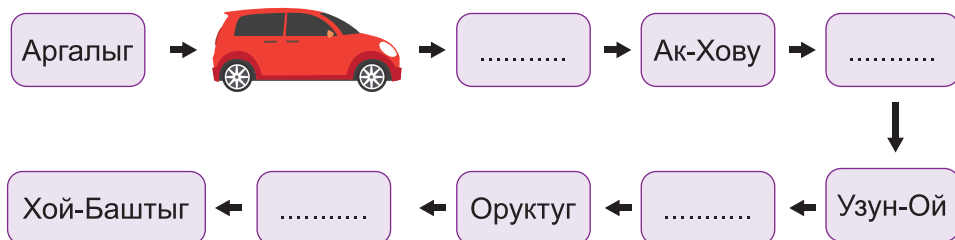
Артыш хураан кадарып чоруурда, кайда куштуң уязы бар ирги деп үргүлчү диленип чоруур турган. Бир хүн куштуң уязын көрүп кааш, улуг-ла өөргөн. Ол уяда турган 5 чумурганы тудуп көрүп, чаптап, дагын уязынга каап каан. Ыңгай бар чыткаш, “Удавас силер давыырак боп калган турарыгарда, кээп алыр мен” деп бодаан...

6. Айтырыгларга харыылагар.

- Сөзүглелге кандыг ат бердигер? Чүгө ынчап ададыгар?
- Артыш уяны көргөш канчанган? Ооң кылган чүүлү чөп бе?
- Сен Артыш турган болсаң, канчаар турган сен? Чүгө?
- Ол уяга дагын барган ирги бе? Давыырактарны көргөн ирги бе?
- Артыш кандыг эки чүүлдер кылып турар?

7. Артыштың ангизиниң адаштары ооң турган Кускуннуг деп черге барып, эжиңге харгыжар болган. Олар орук эки билбес чолаачынан чоруун. Адаштары Цэнгэл сумуннан үнгөш, кандыг черлернен чоруп баар. Оларның оруунда чоруп эрттер черлерниң адын адап бижигер.

8. Медээлерни кичээнгейлиг номчугар.

Кымыскаяктың ажык-дузазы

1. Бодунан беш катап аар чүктү чаагынан көдүргөш, чоруй баар.

2. Кымыскаяк боду бичии-даа болса, эң ажылсак амытан.

3. Кымыскаяк черниң хөзүнүн сайзырадыр.

4. Бир чайын ийи сая хире хоран куртту устугап турар.

5. Бир га черниң арга ыяжын хоранныг курттан хамгаалаар.

6. Бир уяга чеже чүс мың кымыскаяк амыдыраар.

7. Кымыскаяк иштинен ийи үзүктүг чүве кептиг көстүүр. Ол ийи үзүк черинде ийи кырны турар. Чиин чеми баштай артында кырнынга кирер. Харын аштаан бирээзинге мурнуу кырнынан чемин үндүрүп бээр.

9. Медээлелди ажыглап, кымыскаяк дугайында чогаадыг чогаадып бижигер.

10. Айтырыг домаан медээ домаа кылдыр бижигер.

11. Тывызыкты тыпкаш, дөөйлөштир тывызык чогаадып бижигер.

Даг дашка тайвас адым
Далган берсе, чивес адым

(.....)

Тывызык чогаадыкай
.....
.....
.....

12. Хара-оолдуң бодалын номчууш, айтырыглар аайы-биле домакташкар.

Мен чүгө кымыскаяктың уязын бузуп каан болдум. Бир эмес ийи-үштү бузуп, кымыскаяктарны өлүрүп каан мен. Ча-ча бо Буяннан болган. Ол мени бус дээн. Мен кымыскаякты ажык дузалыг дээрсин билбээн турган мен.

13. Айтырылларга харыылагар.

- а. Хара-оол чүге боданып, сагыштан ушкан?
- б. Хара-оол бойдуска эки чүүл кылган деп бодап тур сен бе? Чүге?
- в. Ол кымыскаяктың ажык-дузазын билбээн. Билген болса ындыг чүве кылыр турган ирги бе? Чүге?
- г. Сен Хара-оол турган болсаң, канчаар турган сен?
- е. Кымыскаяктың уязын баштайгы турганы кептиг чазап болур ба?
- ё. Силер кымыскаяктың уязын бузуп турган силер бе? Чүге?
- ж. Хара-оол кай хире арга ыяшты хоран-куртка чидиртиин ирги?

14. Шүлүктү номчугар.

Дуңмаларымга айтыыр чагыг сөс

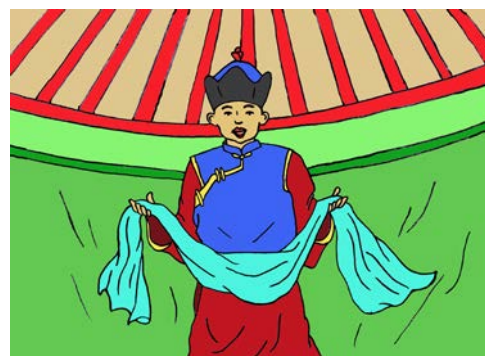
Делгем чаагай чер-делегейни
 Дээжи көдүрүп чүдүп чоргар.
 Дээдиске дегген сарыг хүнге
 Даң бажында чалбарып чоргар.

Аача, авагарның сургаал сөзүн
 Алдын деп дыңнап чоргар.
 Ай күннүң чырык херелин
 Авыралым деп бодап чоргар.

Ак мөңгүн дагларга тейлеп,
 Агым сугну амсап чоргар.
 Төл малдың ыыдын дыңнап,
 Төрээн чуртугарны хайрлап чоргар.

Дуңмагарны азырап, ага угбагарны дыңнап,
 Даш ожуктуг даайгарны дээдилиг,
 Дыка ховар тыва ёзунну бүзүрөп чоргар.

Тоол аайтыыр эжелерниң арттырган
 Тон быжар энелернен салгалдыг,
 Тыва деп дөрт үжүктен аданган
 Тыва дылыгарны утпагар.

Чаг тыва сөөктүг Паарал уруу Болормаа

15. Айтырыгга харыылагар.

- а. Шүлүктү аянынг номчугар. Доктаадып алгар.

- б. Шүлүктө чогаалчы аача, авазының чагыг сөзүн чүүмеге дөөйлөп бижиин?
- в. Сеңгээ шүлүктүн кай кезээ солун болду? Чүгө?
- г. Шүлүктү номчууш, чүнү билип алганыгарны кады олурган эжигернен домакташкар.
- д. Шүлүктүн “Дуңмагарны азырап, ага угбагарны дыңнап чоргар” дээн одургнуң утказынга дөөй чечен сөстөрнен тып бижигер.

БОДУГАРНЫ ХЫНАГАР

1. Кымыскаяк кандыг амытан?

- а. Ажылсак
- б. Чалгыы
- в. Хара сагыштыг

2. Сөстөрнен домак чогааткар?

1. амыдыраар, Ажылсак, беш, бирнен чыл кымыскаяктар
2. болса, Кымыскаяк, бойдустуң, эргим, адажы, чугул, ужун кымыскаякка, харылзажып хамаанчок болбас.

Чогааткан домагарны айтырыг домаа кылдыр бижигер.

3. “Кымыскаяк” дээн сөстүң үжүктөрүн ажыглап, сөс чогааткар.

Үлегери:

Мыс, аяк, ...

4. Чиге холбагар.

Тывалар ада-иезин хүндүлээр бурунгу ёзу-чаңчылдыг.

Ада-иегерниң сөзүн эки дыңнагар.

Ада-иевисти хүндүлээкей!

Тывалар чүгө ада-иези болгаш, улуг кижилерни адынан адавас?

Айтырыг домаа.

Медээ домаа.

Кыйгырыг домаа.

5. Чиге бижин сөстөрнi соңугар. Соңуп алган сөстөргө айтырыг домаа чогааткар.

чурттуң	амытанар	күсүн	катап
чуртуң	амытаннар	күзүн	каттап

6. Дарыйгы домактарның кол сөс, сөглөкчизин тып шыйгар.

- Уруглар ангиниң чечектерин хүннүң суггарар.
- Мен чайын үргүлчү хураан кадарар мен.
- Бис төрээн чуртувуска ынак болгаш ону хамгаалаар бис.
- Уруглар чайын хем эринге балыктаар, ойнаар, дыштаныыр.

7. Дарыйгы медээлелди номчууш, “Чаан” дээн чогаадыг чогаадып бижигер.

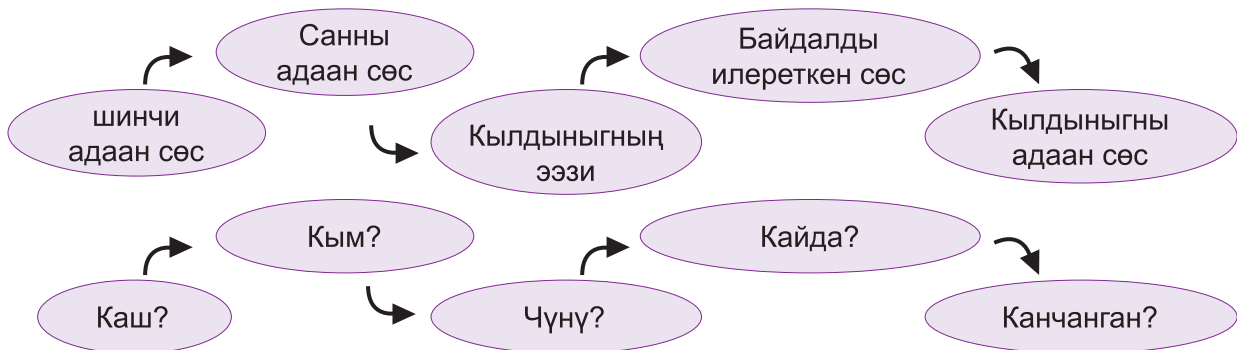
Чаанның эмии будунуң таваанда турар. Азыы чаш немээн санында узун боп өзер. Кулаа бодунуң чылыын хамгаалап турар. Бир хүнде 200 кг чаа чимис, ногаа чиир. 70-80 чаш чажар. Чаан өлүрдө, башкалары черге көөп каар.

Сөзүглел бижиир төлевилел

- Чаан каяа, канчап амыдыраар?
- Башка амытаннарнан чүзүнөн өске?
- Чаан чүнү чиир?
- Чаан дугайында бодун билип алганыңны түңне.

8. Сөс каттыжышкынарга бердинген аайынан домак чогааткар.

9. Үлегерге бижин аайынан сөс чогааткар.

Дазыл + чогаадылга кожумаа + чогаадылга кожумаа = ...

Дазыл + чогаадылга кожумаа + өскертилге кожумаа = ...

Дазыл + өскертилге кожумаа + өскертилге кожумаа = ...

10. Онаарының падежи кожумактыг сөстүг оруктан чоруп, өгге кирер бис.

Эртемни	Тоолду	Сөске	Ырга	
Номга	Ырның	Атты	Аалдан	Амыр
Адаш	Домакка	Йөрээл	Дузаны	
Чугааның	Чурукта	Холду		

11. Сөстөргө кожумактарны немеп бижигер.

аът + ы = ...	тут + уп = ...	даш + ы = ...
адаш + ы = ...	куш + у = ...	күс + үн = ...

12. Көзенекте бижиттинбээн кезээн четкилдеп бижигер.

Ниити аттар	Ниити аттар	Ниити аттар	Хуу аттар
Мал	.....	кулун	.....
.....	бөр	.....	Чараш эник
Куш	дагаа	.....	.....

13. Сөс чинчизин тыпкар.

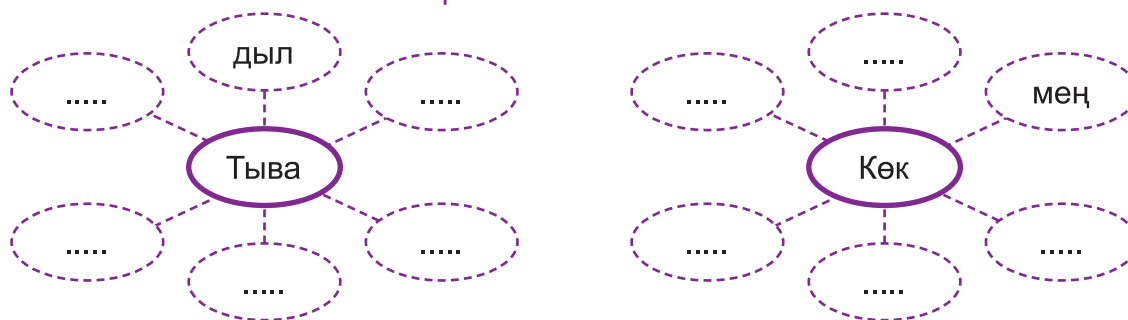
- Тургузу: 1. Аъттың чүзүнү.
2. Шевер дээн сөстүң чоок утказы.
- Дооразы: 1. Актың удурланышкак утказы.
2. Кыжын ижээнинге кирип удуур амытан

1			2
2			

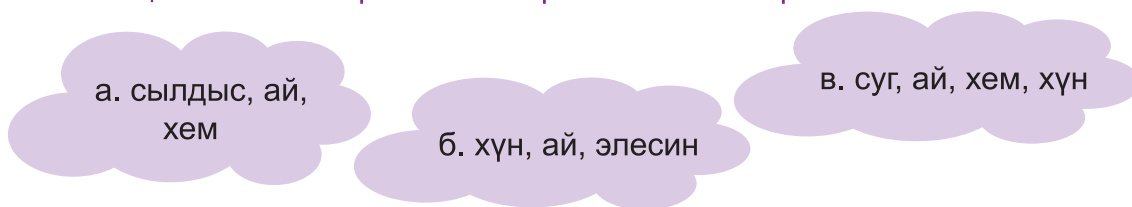
- Тургузу: 1. Аъттың чоруун адаан сөс.
2. Бениң төлү.
- Дооразы: 1. Мен ..... чурудум.
2. Тос эртинениң бирээзи.

1			2
2			

14. Сөс каттыжыышкын чогааткар.

15. Көвейниң санынга өскерилвес сөстүг кезекти тыпкар.

16. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Амыр чаагай силер бе, Эней!

Менди эки олур силер бе? Бодугар эки бе? Эней силерни сактып тур мен. Эртен эрте оттуп кээримде, энем чок болурда мунгаранчыг тур. Аачам, ээжим ажылын кылып тур. Шөлээн чок, хүннүң-не аачам, ээжим ийиге дузалажып тур мен. Худуктан суг алыр, ыяш чарып киирер, арган малды чемгерер, сиген бээр дээш. Чулапай өг иштин шеверлеп тур.

Эней! Мээң ангимде бир оол келген. Адын Аяс дээр. Мен ол оолдан адаш болдум. Кичээлимни эки өөренип тур мен, эней. Че, ам дүрген келгер, эней.

*Байырлыг! Оглуң Алдын-оол.
2018 чылдың 9 айның 27*

- Чүнү номчудугар?
- Алдын-оол чагааны кымга бижиин?
- Энезинге Алдын-оол чүнүң дугайында бижиин?
- Бо чагаада кандыг сөстөр, домактар силерге солун болду? Чүге?
- Энезинен Алдын-оол чүнү күзээн?
- Чагаанан бижигер. Кымга бижииригерни бодугар соңугар. Дарыйгы седиптер иштинен соңугар. Чижээлээрге: "Чайгы дыштанылга", "Чаа чыл", "Аът мунганы", "Төрээн хүнүм", "Адажынга дузалашканы".
- Чагаа бижип шыдаар силер бе?

ӨӨРЕНГЕН КИЧЭЭЛДЕРИВИСТИ ДАПТААКАЙ

- Өөрөнгөн кичээлдерни даптаар.
- Билиин хынаар.

Эки өөренириниң дугайында сүмелер

1 1. Сөзүгеледи кичээнгейлиг номчугар.

Кымыскаяк

Кымыскаяктар база янзы-бүрү хевирлерлиг амытаннар дивес силер бе. Сарыг кымыскаяк, кара кымыскаяк, чүглүг кымыскаяк дээш оон-даа өске. Кымыскаяктарның даштыкы хевирин безин көөрге элдептиг, чаптанчыглар болгай. Бажы, ооргазы, ужазы үзүк-үзүк, борбак-борбак, джи-биле чүвени ийи талазындан кыскаш, көдүрүптер. Даваннары артында алды-даа, чүве эвеспе. А караан чогумна мен билбес мен. Улус “кымыскаяк согур-даа болза, үңгүрүн тывар, кымны кым билир боор, кымыскаякты кым санаар боор-даа” джигир ышкажыгай. Мында черле ужур-ла бар чадавас чүве.

Мен бир-ле катап арга иштиниң сарыг кымыскаяктарның өөн, оларның ында ажылдап, чурттап турарын кончуг топтап көрүп турган мен. Дыка солун де. Шынап-ла, чеже амытаннар чүве ыйнаан, кыймыңайнып-ла турар болганнар.

Оларның будук тогланчылары-биле тудуп алган өөн септеп-селиир дээш боксактарны немей чыып, хереглеттинер чемиштерин дажыглап чоруп турарын көөрге, кижиге кайгаар чүве-ле болгай.

Кымыскаяктарның өөндөн узун кокпа орукчугаштар чүк-чүкче шөйлүп чоруткулаан. Ол оруктар дургаар кымыскаяктар бүрүзү черле куруг чок, бир-ле чүвени ызырып, көдүрүп алган чоруп орат. А чамдыктары, ажылче катап-ла бар чорууру ол-даа чүве ышкаш, өөндөн үнгөш, халып бар-ла чыдар. Оларның ынчаар чоруп турарын көөрге, улуг оруктарда чүк сөөрткен машиналар-даа ышкаш. Кымыскаяк бүрүзүнүң чүгү бодундан-даа улуг боор. Аар боорга, ындыг чүве ыйнаан, чамдык улуг борбак чүвени үш-дөрт-даа кымыскаяктар эмиглежип иткеш, сөөрткен чоруп чоруурлар.

Оларның шалыпчылары-ла ол боор оң, чамдык чүктүг кымыскаяктар өскелерни ойзу-кыйзы маңнааш, оранчок мурнай чоруй баар-даа.

Кымыскаяктарның хыл дег чиңге мойнунуң быжыг деп чүвези черле кайгамчык. Кымыскаяктарның ниити чуртталга өөн бодап көөрге, чаңгыс каът эвес болгу дег. Чүгө дээрге олар кыжын доңа бээр болгайлар, ынчангаш боларның чер иштиниң чылыында ийи дугаар ниити чуртталга өө бары чугаажок.

Кымыскаяктарның мындыг хевирлиг күш-демин катчып, найыралдыг ажылдап, чурттап турарын кижиге черле канчап сонуургавас боор.

Иргит Бадыраа

2. “Кымыскаяк” чогаалды номчууш, адаштарыгарнан чогаалдың кол утказын, чогаал дугайында бодаан бодалын, кылган түңнелин болгаш бодугарның сонургаан айтырыгарны бжишиш, сурагар. Чогааткан айтырыгарны бир бирээгернен сурагар.

Адажыңның чогааткан айтырыглары:

- а. Сээң бодалыңнан .....?
 Сен бодаарыңда .....?
 б. ....? Чүге?

Сээң чогааткан айтырыгларың:

- а. ....?
 б. ....?
 в. ....?

3. Айтырыгларга харыылагар.
- а. Кымның айтырыы эң солун болду? Чүге?
 б. Кымның айтырыы харыылаарда берге болду? Чүге?
 в. Сээң сураан айтырыыңга адаштарың дораан харыылады ба? Азы боданып харыылады ба? Чүге ынчап бодап тур сен?

4. Сөзүглелде кылыг сөстөрүн санга болгаш арыннарга өскерттип бижигер.

Өскерттир сөстөр: көрүп турган мен, ажилдап турар, сөөртүүр.

Арыннар	Чаңгыстың саны	Көвейниң саны
1-ги		
2-ги		
3-кү		

5. Сөзүглелден чүве ады, демдек ады, сан ады, наречиелерни тып бижигер.

Чүве ады	Демдек ады	Сан ады	Наречие

6. Чүве аттарын падежке өскерткер.
7. Дарыйгы домактарда адаан шыйган сөстөрүн утказынга таарты ат орнунан солуп бижигер.

Домактар: Кымыскаяктарның ниити чуртталга өөн бодап көөрге, чаңгыс каът эвес болгу дег. Улус “кымыскаяк согур-даа болза, үңгүрүн тывар, кымны кым билир боор, кымыскаякты кым санаар боор-даа” джигир ышкажыгай.

8. Сөзүглелден үлегерлерге таарыыр сөс каттыжышкыннарын тып база немеп чогаадып бижигер.

а. демдек ады + чүве ады

б. чүве ады + кылыг сөзү

в. ат орну + чүве ады

г. кылыг сөзү + кылыг сөзү

9. Кымыскаяк дугайында тыва болгаш моол дылда тывызыктарнан тып бижииш, эштеригерге тыптыргар.
10. Көвей сек орнунга утказы таарыыр наречиелернен тып, домакты четкилдеп бижигер.
- Кымыскаяктар ..... чай чок ажылдап турар. (үениң)
  - Оларның уялары ..... улуг болур. (хемчегниң)
  - Кымыскаяктар уяларын ..... чазаар. (кылдыныг аргазының)

2 1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Куруг хааржак

Алды чаштыг бичии уруг адазынга белек бээр деп улуг, бичии көвей хааршакты алдыннаан саазыннан бооп, улуг ажыл үндүрүп база бичии эмес теңге төлээн.

Амыдыралы ындыг-даа эки эмес болгаш уруунуң үндүрүп турган чаңыга аачазы улуг таарзынбаан. Ынчалза-даа уруу даңмылан аачазыга алдыннаан саазыннан бооп каан чараш хааршактыг белекти бергеш, “Аачай мону силерге” дээн. Аачазы уруунга ажынганынга кемсинип бодун буруудаткан. Ынчангаш уруунуң берген хааршаан чазарда, иштинен бир бичии хааржак үнген. Ону чазарда, дагый бирээ үнүп келген. Ынчап 3 хааршакты часса-даа иштинен чүү-даа үнбээн куруг болган. Аачазы ажынып:

- Бо хааршааң куруг иргин. Мындыг бичииңнен кижиге мегелээр деп бодадың ба? Кижини мынчап өкпеледип болбас дээрзин билбес сен бе! – деп дагын ажынган. Уруг чаш долу караанан аачазы куду көрүп:

- Чок аачай, хааршак куруг эмес. Иштинде мен сүрлүг көвей чыттаашкын суп каан мен ий. Төөзүн силерге бээр дээш ... – деп араай аайткан. Аачазы иненен шанчылган кептиг боп, сеткили тап чоктанып, иштинде улуг кемсинип, уруун куспактап, уучлал сураан.

Аачазы демги хааршакты шыгшап алган. Ол хүннен соңгаар сеткили човаан азы эпчок чүве тааршыырда, үндүрүп көрүп, уруунуң ынакшылын медресе чоруун.

Шынында бисте өг-бүлө, адаш, өөрүвүстүң харыы негевээн ынакшылдың көвей хааршактыг-ла болгай бис. Ол-ла кижилеривистиң кай хире эргимин билип чоруукай. Бо өртемчейге ол эргим кижилеривистиң ынакшылы чок болса, амыдырап шыдаар бис бе?

2. Домактарны номчууш, чиге харыыны соңугар.

- Уруг аачазыга белек берген. (Шын / Меге)
- Аачазы уруунан белек алгаш улуг өөрген. (Шын / Меге)
- Аачазы уруунан уучлал сураан. (Шын / Меге)
- Аачазы хааршакты чажывыткан. (Шын / Меге)
- Аача, ээжизин хүндүлөп, хайырлап чоруукай. (Шын / Меге)

3. Чогаалга хамаарыштыр эштеригернен айтырар айтырыгарны бижигер.

Мээң айтырар айтырыгларым үлегери:

1. Мен бодаарымга .....? Чүге?
2. Сээң бодалыңнан.....?
3. ....? Чүге?

4. Белек бээриниң дугайында кижилерниң бодалы. Оларны номчууш, бодалыгарны аайткар. Харын силер “белек” болгаш “кижиге белек бээрин” чүү деп бодап тур силер? Өөреникчи бүрүзү кичээнгейлиг дыңнап саналыгарны аайткар.

Теңгенен белек ап
бээриниң орнунга, холдан
кылгаш бээри артык.

Кичээлиңге эки өөренип
турсаң, ол-ла аача, ээжиңге
улу белек болур.

Мен аачамның төрөөн
хүнүнде шээжилээн
шүлүүмнү номчуп берип, белек
туттум.

Бис башкылар хүнүнде
ангивисти эки чуп,
шеверлеп, башкыларга
белек туттудус.

5. Эң ынак кижигер дугайында чогаадыг азы шүлүк чогаадып бижигер.
6. Сөстөрниң утказын тайылбырлап бижигер. Моол дылда орчуулгазын бижигер.

өкпеледиир - .....

өөртирер - .....

7. Домактарның кол кижигүннерин айтырыг каап тыпкаш, шыйгар.
- а. Аачазы уруунга улу өөргөн.
  - б. Мен адаштарымга тыва дылга шүлүк бижииш номчудум .

8. Аачагар болгаш ээжигерге “Өөрүүшкүн” бижигер.

ӨӨРҮҮШКҮН

Аачам, ээжимбе

.....
.....

9. Сөстөрни моол дыл куду орчуулаткар. Шын бижилгезин доктаадып алгар.

Тыва дылда	Моол дылда
улустуң аас чогаалы, падеж кожумактары, ырның аялгазы, тоолдуң бир дугаар кезээ, сөстөрниң чоок утказы, ылгап бжиир, өскерттип бжиир, чогаадып бжиир, утказын домактажыыр, тайылбырлап бжиир, дүжүрүп бжиир, хоочулажыыр, билип алгар.	

10. Ырның сөзүн номчугар.

Доюнга чыылган Тыва чуртум

Доюнга чыылган Тыва чуртум
 Доңгулак караанга чажы долларда,
 Куш давыыраан эдертип ужарда,
 Кижин кижизин эдертип амыдыраар.

Аалынга чыылган Тыва чуртум
 Ала караанга чажы долларда,
 Аңгыр давыыраан эдертип ужарда,
 Амыдыралдың кижизин эдертип амыдыраар.

Хар суу хап баткан
 Харааты-Бажы, Хара-Хөлүм
 Хаай-Оруунуң оваазын дагыын
 Хара бичиимнен төрээн чуртум.

Делдиген дескинген бедик даглары
 Те-чуңмазы өзүп чоруун.
 Дем-демнинен дескиндир чайлаан
 Теректиг чуртум чаагай чуртум.

Ырның сөзү, аялгазы Адай-Иргит сөөктүг Бадар оглу Цогтгэрэл

11. Онаалгаларны кылгар.

- а. Ырның утказын тодараткар. Чүнүң дугайында ыр?
- б. Ырның сөзүндө хуу чүве аттарын тыпкар.
- в. Демдек аттарын тыпкаш, кыдыраажыгарга бижигер.
- г. Ырлап өөрөнгөр.

12. Сөстөрни утка аайы-биле бөлүктөгөр.

Көрлээти, Хомду-Хем, тарваан, делдиген, Ак-Хем, Хара-Даг, эзир, тоолай, бөр, Чыварлыг, дилги, кас, өдүрек, Харааты-Хем, сааскан, аргар, тас, дуюраа, ирвис, чыдыг кырза, үгү, Сарыг-Хөл, Хорумнуг.

Черлер аттары: .....

Куштар аттары: .....

Аңнар аттары: .....

Хемнер аттары:.....

13. Тывызыктарны чиге тургускаш, харызын тыпкар.

а. шоокар, чечек, тоннуг, чиктиг, амданныг, чаагай

.....

б. чаактыг, төш чок, болса-даа, чан чок, кудуруктуг, болса-даа.

.....

14. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Өөредилге чылы доозулган соонда, Чинчи, Чечен ийи өөнге чанып келген.

- Беш дугаар ангини эки дооскаш, алды дугаар анги куду девшиин дээн бижии бо тур - дээш, Чинчи дүң бижиин кыдыраажын аачазы куду сунган. Аачазы көрүп-көрүп:

- Эр хей сен уруум! - дээн.

- Ийи дөрт, өскелери төөзү бештер. Күзүн баргаш, үш дугаар ангиге өөрениир мен - дээш, Чечен дүң бижиин кыдыраажын авазыга сунган. Авазы оолдарының дүңнерин көргөш:

- Оолдарым черле эрлиг тур силер. Чүгле дөрт, беш дээн дүңнерлиг өөрөнгөш, аачазы авазын өөртүп турар. Үргүлчү идепкейлиг, эки өөрөнгө, уругларым - дээн.

15. Онаалгаларны кылгар.

а. Чугаада каш кижии киржип тур?

б. Чугааны кажан, кайда чугаалажып тур?

в. Чугаада киржип турар кижилерниң кылган кылдыныын ылгап бижигер.

Үлегери: Чинчи - өөнге чанган, кыдыраажын аачазыга сунган, ...

г. Чугаада кандыг бижик демдектерин ажыглаан?

д. *Оолдарының, дүңнерлиг, өөредилге* деп сөстөрниң дазыл, кожумаан шыйгар.

е. Чугаанан падежке өскертип бижиин сөстөрни тып бижииш, кандыг падеж кожумаа дээрин тодараткар.

Ийи азы унуун-даа көвей кижиниң аразында чугааны харылзаалыг чугаа дээрин билир бис. Харылзаалыг чугаага , . : ? ! дээн бижик демдектерин ажыглаарын база билир бис.

16. а. Домактарны ажыглап, харылзаалыг чугаа бижигер.

Ажыглаар сөстөр: уруглар, чайгы дыштанылга, көдээ, эже, эне, угба, дунма, инек саар, хой кадарар, аргасын чыыр, дузалажыыр, ном номчуур, ак чем, дагга үнер, чурук чуруур, аът мунар, ойнаар, хем, хемге эштиир.

- б. Бижик демдектерин чиге каггар.
- в. Бижиин харылзаалыг чугаагарны арагарда номчугар.
- г. Чүү дугайында харылзаалыг чугаа болган? Домакташкар.

17. Седиптернен соңгууш, харылзаалыг чугаа чогаадып бижигер.

Онаалга
Дуза
Эштер
Ном

- а. Үстүнде харылзаалыг чугааны моол дыл куду орчуулаткар.
- б. Орчууладып бижиирде, кижилер болгаш чер аттарын орчууладып биживес дээрин кичээнгейге алгар.

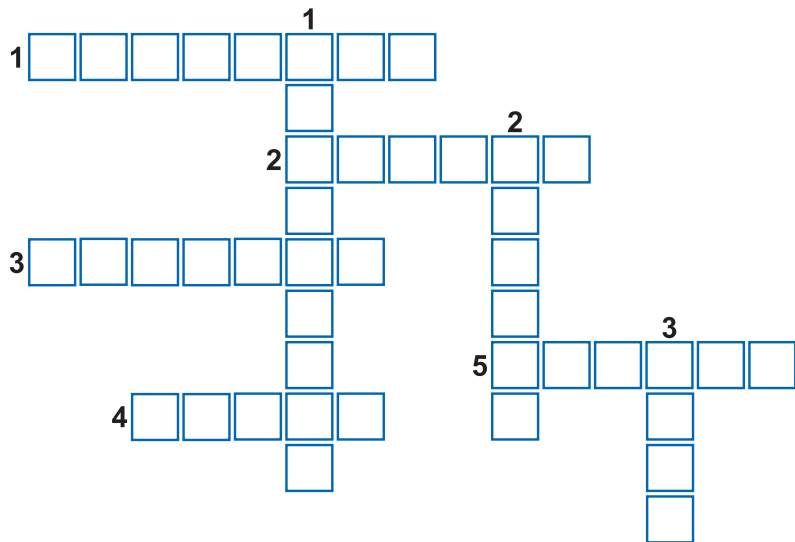
18. Бердинген сөстөрнүң удурланышкак утказын тыпкаш, сөс чинчизин тыпкар.

Тургузу:

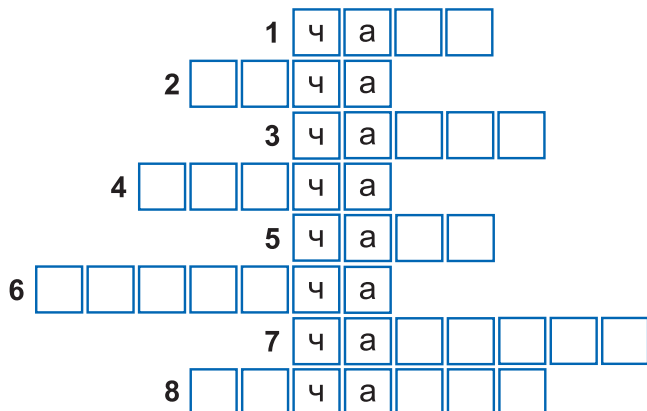
- 1. Омак - .....
- 2. Ажылсак - .....
- 3. Чиңге - .....

Дооразы:

- 1. Кортук - .....
- 2. Шынчы - .....
- 3. Чалгыы - .....
- 4. Бедик - .....
- 5. Сергелең - .....

20. "Ча" деп үелиг сөстөрнен тыпкаш, сөс чинчизин долдургар.

21. а. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчугар.

Тыва Республика Сибирьниң мурнуу талазында, Ази диптиң төвүндө турар. Делегейниң улуг хемнериниң бирээзи Енисейниң эге алган чери ында. Тываның бойдузу кончуг чараш болгаш кедергей янзы-бүрү. Ази диптиң географтыг төвү дээрге, даглар хүрээлээн шынаалар, үе-дүптүң муңгаш тайгазы-биле кожа чыдар, төвелер биле соңгу чүк ивилери бот-боттарын көржүп оъттап чоруур девискээр. Делегейде хара чаңгыс ындыг чер бар дизем, шын болур боор. Тыва соңгу-чөөн чүгүндө Саян сыннары-биле, мурнуу талазында Таңды-Уула сыны-биле куржалган. Тываның чер-девискээринде чүс-чүс чылдарда мал ажилдыг көшкүн кижилер база аңчы ивижилер чурттап келген. Барыын тываларның кол оран-савазы – кидис өглер, а чөөн тываларныы тос чадырлар боп турган. Хепти малының азы аң-мең кезинен даарап кедер, харын соонда бөс, торгуну ажыглап турар. Улуңгуюнда ак чемни, эътти, черлик үнүштерниң чемиштиг дазылдарын чемге херегледип чоруун.

б. Айтырыгларга харыылагар.

1. Тыва Республика Азиниң төвүндө турар. (Шын / Меге)
2. Тыва Республиканың төвү Москва хоорай. (Шын / Меге)
3. Чурттаар кол оран-савазы майган, урача турган. (Шын / Меге)
4. Тыва кижилер колдуу мал малдаар, тараа тарыыр турган. (Шын / Меге)

в. Сөзүглелге дөөйлөп, “Мээң төрээн чуртум” аттыг чогаадыг бижигер.

22. Домактарны номчууш, кай сөзүглелдиң кезээ болурун аайткар.

Бо ак аъттың өлүмүнүң дугайында медээ аайтып келген кижини цаазылаар мен. Чүге дээрге мен бо ак аъдымга тыным кептиг хайралдыг мен.

“Кагайның
бүдүүлүк оглу”

Дыл чок, аас чок нотулар дыл кирип, кудумчу игилдиң аялгазынан уяраан кептиг. Бо үеде бир соңку ажыттынгаш, теңге дүжүп келгени көстүүн.

“Хаанның ак
аъды”

Ыяштың будуун сыйып болбас. Чараа-дымаазын шеверлеп каан чазаан орук, кудумчуга сиңмирип, дүкүрүп болбас деп сургаан.

“Иди шидилиг
игил”

23. Эки өөреникчи кичээлдиң херексилдерин канчап эдилээр? Чижектернен бижигер.

Балын сыйып болбас.

.....

.....

Ном, дептирин шоокарлап болбас.

24. Эштеривиске дузалажып, эки өөрениир дугайында сүмө бжиикей.

Кичээл номун камныг хереглээр. ....

.....

Өггө онаалгазын доктаамал кылып чаңчыгар.

.....

25. Көвей кижии аразынга чоруурда, бодун канчап чөп ап чоруурунун дугайында сүмелернен бжиикей.

Кудумчуга дымаа, чараазын кагбас. ....

Көвей кижии аразынга дасыннан дыңзыг хоочулашпас.

.....

26. Бойдуска камныг болурунун дугайында сүмө бжиикей.

Амытаннарныг уязын бузуп болбас. ....

.....

Куштарны болочулуг болса, чемгерип турар.

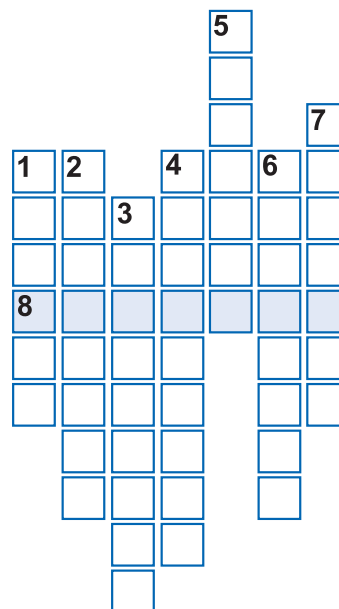
Бяшты сып, кеспес. ....

27. Адаштарыгарныг эки аажы-чаңын бжиийш, тайылбырлагар.

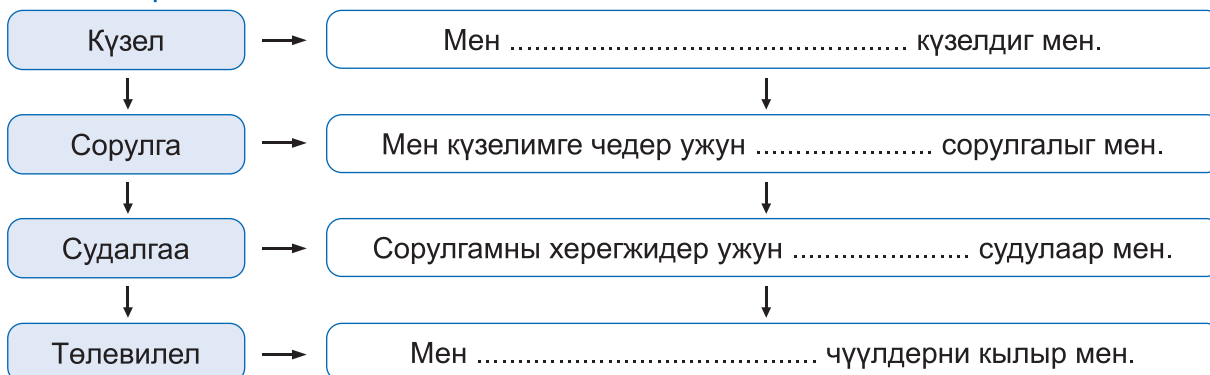
Үлөгери: Эң идепкейлии Кежик. Чүгө дээрге ол башкының берген онаалгазын үргүлчү кылып келир, база ангиге болгаш сургуулга чоруттунуп турар маргылдаа, дугуйланга идепкейлиг, эки киржип турар.

28. Сөс чинчизин тыпкар.

1. Кижилер аразынга хоочулажыыр эт.
2. Багай аажы-чаңны илереткен сөс.
3. Хоранныг курттарны устугап турар амытан.
4. Кижилерниг медээлел алыр херексилдерниг бирээзи.
5. Улугларныг чагып аайтыыр сөзү.
6. Өөнгө, ангиге үргүлчү шевер турар кижини адаар сөс.
7. Кижилер көлөңгизин дээрзип болбас чүве.
8. Өңнээн кезекке 5 дугаар ангиге тыва дыл кичээлинге өөрөнгөн бөлүк седиптиг ады.

29. Бодугарның күзелигерге канчап чедеригерни төлевилээн базымнар аайы-биле бижигер.

30. Үлегер домакты доктаадып алгар.

Аът - кижиниң буду
Ыт - кижиниң кулаа.

31. Тыва дыл болгаш моол дылда дөөй чыгы аadatтынып, бижиттинер сөстөрниң шын бижилгезин эки доктаадып ап, тыва-даа, моол-даа дылга частырыг чок бижип өөрениикей.

Тыва дылда – Моол дылда

сургуул – сургууль, дептир – дэвтэр, ном саңы – номын сан, белек – бэлэг, үзүк – үзэг, аялга – аялгуу, баатыр – баатар, бижиир – бичих, холбаар – холбох.

БОДУВУСТУ ХЫНААКАЙ

1. Харылзаа деп сөсте каш үжүк, каш үн бар? Шын харыыны соңгуукай.

а. 8 үжүк, 8 үн   б. 8 үжүк, 7 үн   в. 7 үжүк, 8 үн

2. Каш үжүк, каш үн бар? Сөстөрни чиге харызынга холбаакай.

а. Эът   4 үжүк, 5 үн

г. өөрениир   6 үжүк, 5 үн

б. Каяа   3 үжүк, 2 үн

д. номчуур   8 үжүк, 6 үн

в. Ояр   3 үжүк, 4 үн

е. бижиир   7 үжүк, 6 үн

3. Кымыскаяк дээн сөсте каш ажык үжүк, каш ажык эмес үжүк бар?

а. 4 ажык, 5 ажыг эмес үжүк

б. 5 ажык, 4 ажыг эмес үжүк

в. 3 ажык, 6 ажыг эмес үжүк

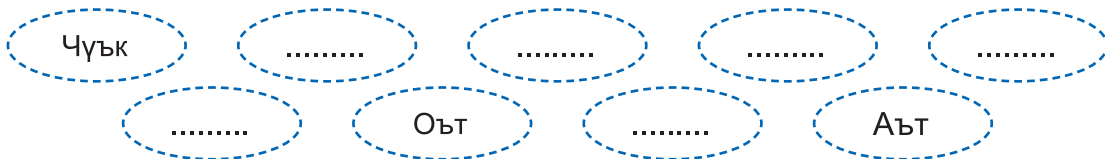
4. Кымыскаяк дээн сөстү үелеп чөп бижинин тыпкар.

кымыс-каяк

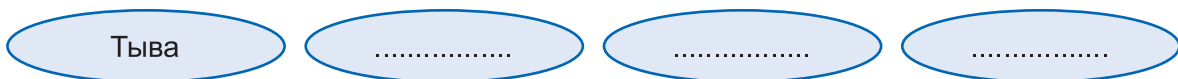
кым-ыс-каяк

кы-мыс-каяк

5. Өк-биле адаар сөстөрни бижикей.

6. Тыва дылда "Т" үжүктен эгелеп бижир сөстөрни бижигер.

7. Чүүдөн? кай падеж айтыры?

а. Үнериниң

б. Углаарының

в. Турарының

8. а. -га, -ге, -ка, -ке деп кай падеж кожумаа?

а. Онаарының

б. Бээриниң

в. Үнериниң

б. үлегерге тааржыыр сөстү тыпкар.

а. саан

б. саанчы

в. саанчылар

9. Үлегерге таарыыр сөстөрнен чогаадып бижигер.

10. Чаңгыс утканы илередиир ийи азы үш-даа дазылдан тургустунган сөстү ..... дээр.

а. төрөл сөстөр

б. нарын сөстөр

в. удурланышкак уткалыг сөстөр

11. Сөстөрниң дазыл, кожумаан шыйгар. Чүнүң кожумаа болурун тайылбырлагар.

а. оларның - .....

б. даглыг - .....

в. башкыларга - .....

г. эмчилер - .....

12. Сөстөргө кожумаан чиге холбагар.

1. ыр а. - чи

5. сан д. - тың

2. эм б. - ге

6. тыт е. - нар

3. чер в. - түг

7. сыын ё. - ке

4. үт г. - ла

8. көк ж. - ны

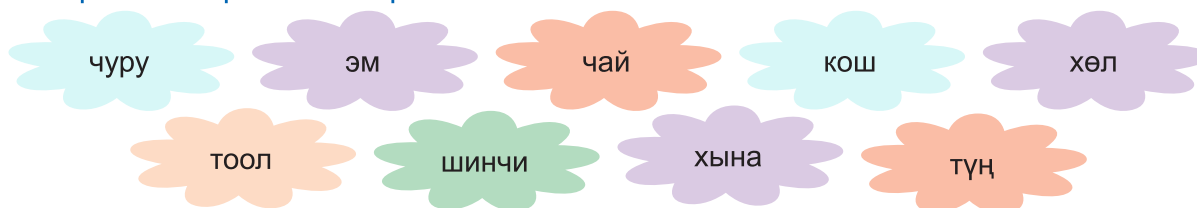
13. Чиге холбагар.

а. Чүве ады	1. чарыыр, ырлаар, бода, дыңнап, көр
б. Демдек ады	2. эмчи, эмнелге, эмнээр, эмнээшкин
в. Кылыг сөзү	3. чырык, ак, берги, чаагай, кызыл
г. Сан ады	4. он, ийи дугаар, беш-беш, үжен
д. Төрөл сөстөр	5. тараа, мал, чечек, хек, дожулаа, харындаа

14. Сөстөрни падежке өскерткер: *кижи, адаш.*

- А.п кым?..... кымнар? .....
- Х.п кымның?..... кымнарның? .....
- Б.п кымга? ..... кымнарга? .....
- О.п кымны? ..... кымнарны? .....
- Т.п кымда? ..... кымнарда? .....
- Ү.п кымнан? ..... кымнарнан? .....
- У.п кым куду? ..... кымнар куду? .....

15. Төрөл сөстөрүн бижигер.

16. Одуруг бүрүзүндө утказы өске бир сөстү тыпкаш, адаанан шыйгар. Өске сөстөрнөн чүге ылгалдыг? Тайылбырлагар.

- а. сүңкүк, ном, бөмбүк, дөжек, кыдырааш, үзүк
 б. шеверлик, дузааргак, чалгыы, идегелдиг, дуза
 в. эртен, күн, кежээ, орай, хенертен, үргүлчү
 г. чиик, шоокар, хара, сарыг, куу, дуң ак, көп көк

17. Сөстөрнүң дазыл, кожумаан демдеглегер.

- а. малчыннарның   б. чуртталга   в. кыштаг

18. Айтырылгарга харыылаар сөстөрнөн бижигер.

- а. чүү? ..... б. канчанган? ..... в. кандыг? .....
- г. канчап тур? ..... д. кымнар? ..... е. чүү? .....
- ё. канчап? ..... ж. канчаар? ..... з. кажан? .....
- и. чүлөр? ..... к. чүүнөн? ..... л. каяа? ..... м. кымнан? .....

19. Сөстөрнүң удурланышкак уткалыг сөзүн тып бижигер.

чараш

ыраак

эки

бактаар

келир

ыглаар

28. Сөстөрни айтырыгларга чиге холбагар. Сөс бүрүзүнге домак чогааткар.

а. ыраажылар	1. чүлөр?
б. көрүп тур	2. кым?
в. дуңмам	3. чүү?
г. ырлаан	4. кымнар?
д. терек	5. канчап тур?
е. куштар	6. Канчанган?

30. Айтырыгга харыылап, чиге харыыны соңугар.

- а. Төрөл сөстөрниң ниити утказын илередиир кол кезээн дазыл дээр. (Шын / Меге)
 б. Медээ домааның сооңга ! демдээн бижиир. (Шын / Меге)
 в. Кылыг сөзү кым? чүү? деп айтырыгга харыылаттынар. (Шын / Меге)
 г. Сөстүң өскертилге кожумаа чок кезээн дөс дээр. (Шын / Меге)

31. Кидис, ыяш, өг, башкы, чечек дээн сөстөрни көвейниң санынга өскертип бижигер.

32. Айттырыгга делгерөңгей домактан харыылап бижигер.

Сен келир үеде кандыг кижиге болуксаар сен?
 .....

33. Домакта кылыг сөзүнүң үезин тодараткар.

Сүрүн-оол чайгы дыштанылгазында көвей ном номчуун.

- а. Эрткен үе   б. Амгы үе   в.   Келир үе

34. “Тыва дылым” дээн шүлүктүң 4 одуруун бижигер.

.....
 .....
 .....
 .....

35. Көзөнекте үжүктөрнен амытаннарның төлүн тып номчугар. Тыпкан сөзүгерни ажыглап, айтырыг домаа чогааткар.

Б	А	А	С	К	Э
Ы	Э	О	Ы	У	Э
Й	Л	А	Ң	У	Н
Л	Н	К	Г	Ш	И
С	У	Л	Ы	Б	К
А	Н	А	Й	А	К

36. “Аът” дээн сөстүң Бээриниң падеж кожумактыг хевиринге домак чогаадып бижигер.

37. “Тыва дыл – төрөөн дылым” чогаадып бижигер.

Чогаадыгга ажыглаар багана сөстөр: Тыва, дыл, чон, сөс, чугаа, эртине, ынак, ном, сеткил, төрөөн, үеден үеге, төөгү, келир үе

46. Сан ады кирген кезекти тываакай.

- а. үжелээн, чээрби   б. үжүк, чеди   в. үштээр, оолдар

47. Падежтерни айтырынга чиге холбаакай.

Бээриниң падежи

Кымны? Чүнү? Кымнарны? Чүлөрни?

Онаарының падежи

Кымга? Чүге? Кымнарга? Каяа? Чүлөргө?

Үнериниң падежи

Кым куду? Чүү куду? Кымнар куду? Чүлөр куду?

Углаарының падежи

Кымнан? Чүүнен? Кымнарнан? Чүлөрнен?

48. Бүгү сөстери нарын сөстөр кирген кезекти тываакай.

- а. алдын-сарыг, бора-хөкпеш, бежен
б. дүктүг-ары, ачам-биле, ала
в. акала, алды он, чеден кызыл-кат

49. Утказы таарыыр сөстөрни холбап, нарын сөстөр чогаадыкай.

Демир

Ак

Ада

Ойнаар

Кызыл

кодан

орук

хөглээр

ие

сарыг

50. Өске дылдарнан үлегерлеп алган сөстөрнен бижиикей.

телевизор

.....

.....

банк

.....

.....

варень

.....

.....

.....

51. Аян сөс кирбээн домакты тываакай.

- а. Па-па, машин чоруй барган болса, амды канчаар бис.
б. Бис далажып чор бис.
в. Ёо-ёо, дижим аарып турарын. Па-па, бо эмчи чүге келбейнен үүртеп тур.

52. Ойзу адаан бөлүк сөстөрни утказынга чиге холбап айткар.

Кокуй, кызыл карак, челер көк, ыт куш, чер чүвези

Чылан

Чок болган, дустай барган, карак шимген, бурган болган

Бер

Узун курт, дээп болбас демир өргөн, узун хайыракан

Өлгөн

53. Тывызыкты номчууш, тыпкар. Дөөйлеп тывызык чогаадып бижигер.

Берги-берги дүүшкүн,
Бежен ийи дүүшкүн,
Дүүшкүн үш, ыяш мыйыстыг,

54. Өртемчейниң үш бергезин дөөйлөп, чогаадып бижигер.

55. Тывызыкты тыпкар.

Тересин аразында делдиш,
Хулусун аразында кокпаш ол чүүл? (.....)

56. Бодугарның билир аң амытан дугайында тывызыктарнан сактып бжишиш, эштеригерге тыптыргар.

57. Көзенекте үжүктернен чечен сөс тып номчугар. Тыпкан чечен сөзүгерни бжишиш, доктаадып алгар.

С	Х	А	К	Ы	З	Ы	А
Ө	Ө	Р	Е	Д	И	И	Р
А	О	К	У	Б	У	Д	А
А	Д	У	Ң	М	А	З	Ы
Д	Ы	Ң	Н	А	А	Р	А

58. Октаргайның иези – хүн

Кижиниң иези – чер дээн чечен сөс кай сөзүглелдиң утказын илередип турарын тыпкар.

а. Аача, ээжизин хүндүлээр ёзун

б. Бойдушту хамгаалаар дугайында ёзун

в. Кагайның бүдүүлүк оглу

59. Беш дугаар ангиниң өөреникчилери Моол улустуң эң бедик даа болур Беш-Богда Хайыраканның оваазынга баар деп төлевилээн. Оларның оруунда чоруп эртер черлерниң адын ылгап бжиикей.

Хара-Шөл, Оруктуг, Хураан-Хөл, Кавай-Даш, Ак-Хем, Балыктыг-Хөл, Дожанты, Хара-Адыр, Ак-Адыр, Аът-Баштыг, Кускуннуг, Талдыг, Кызыл-Ужук, Узун-Ой, Эзирлиг.

60. “Сөс шуру”- н бжиикей. Кым эң узун сөс шурулуг болганын шылгарадыккай.

- а. Ажык үннен эгелээн сөстер бжиикей.
- б. Ажык үннен доостуун сөстер бжиикей.

61. Эки номчулганың аргаларынан бжиикей.

Чүгүртү номчуур

.....

.....

62. Башка кижилерниң бодал сагыш, күзел сонуургалын ойлгуп, билир чаңгыс аргазы чүүл?

- а. Дыңнаар
- б. Хоочулажыыр
- в. Харылзажыыр

ДОПЧУЗУ

КИЧЭЭЛИВИСТИ ДАПТААКАЙ.....	3
УЛУСТУҢ ААС ЧОГААЛЫ	7
Улустуң ырларын ырлап өөрениикей	7
Улустуң тоолдарын номчуп, айтырыгга харыылап домактажып бижиир онаалгаларны шын кылып өөрениикей	9
Кылыг сөзүн арыннарга, саннарга өскерттип, шын бижип өөрениикей	14
Ёзу-чаңчылдарывысты утпаакай.....	18
ЧОГААЛ НОМЧУУКАЙ.....	32
Чогаалды түңнээр айтырыгларны чогаадып, айтырыгларны каап, домактажып өөрениикей.....	32
ТӨРЭЭН ЧУРТУВУС.....	43
Дылывыс, төөгүвүс, оран-чуртувусту, ада-өгбелеривис-биле чоргаарланып чоруукай.....	43
Наречие дугайында билип алаакай.....	58
СҮМЕЛЕР	73
Эки өөрениириниң дугайында сүмелер	73
Төлөвилел кылыр дугайында сүмелер.....	78
Бодун чөп ап чоруурунуң дугайында сүмелер	80
Чөп харылзажыырының дугайында сүмелер	83
Эки-багайны ылгап билириниң дугайында сүмелер	90
Бойдуска камныг харылзажыырының дугайында сүмелер	95
ӨӨРЕНГЕН КИЧЭЭЛДЕРИВИСТИ ДАПТААКАЙ.....	103
БОТТАРЫВЫСТЫ ХЫНААКАЙ	112

Тува хэл V

Тува хэлээр сургалт явуулж буй сургуулийн V ангийн сурагчдад болон тува хэл эхлэн суралцагчдад зориулав.

Зохиогчийн баг

Ахлагч: Х.Гансүх, доктор (Ph.D), Боловсролын судалгааны үндэсний хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан

Гишүүд: Баян-Өлгий аймгийн, Цэнгэл сумын II сургуулийн багш нар

Х.Батсүх
З.Буянгаа
Х.Нарангарав
З.Нарантуяа

Редактор: М.В. Бавуу-Сюрюн, доктор (Sc.D), БНТува улсын их сургуулийн профессор

Техник редактор: Т.Нарангарав, докторант, МУИС-ийн багш

Зураач: Г.Хонгорзул

Хэвлэлийн эх бэлтгэгч: Б.Мишээл

Формат 84x108/8
Офсет хэвлэл. Офсет хэвлэлийн цаас. 70 гр/м²
Хэвлэлийн хуудас: 15 х.х.

“Бест Колор Интернэшнл” ХХК-д хэвлэлийн эхийг бэлтгэж, “Соёмбо принтинг” ХХК-д засварлаад 300 хувь хэвлэв.

